

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІНСТИТУТ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ
ФАКУЛЬТЕТ ФІЛОСОФІЇ І РЕЛІГІЄЗНАВСТВА
КАФЕДРА РЕЛІГІЄЗНАВСТВА

БІБЛІЙНА АРХЕОЛОГІЯ
НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК

Напрямок підготовки: 6.0301 – філософія

Спеціальність: 6.030100 – релігієзнавство

Донецьк – 2007

Навчально-методичний посібник для студентів спеціальності 6.030100–релігієзнавство / Укладач к.і.н Л.О.Рощина – Донецьк: Донецький державний інститут штучного інтелекту, 2007. – 48 с.

Рецензент: доктор історичних наук, професор Кузьменко М.М., декан факультету філософії і релігієзнавства Дон ДІІІ

Рекомендовано до друку Вченою радою Донецького державного інституту штучного інтелекту, протокол № 4 від 15.12 2006р.

Методичний посібник складається з двох частин. Перша частина містить навчальний план і програму, теми і плани семінарських семінарських занять, методичні вказівки щодо написання письмових творчих робіт, тематику письмових творчих робіт, питання для складання заліку, список рекомендованих джерел та літератури. Друга частина містить коротке викладення змісту тем. Методичний посібник розрахований для студентів факультету філософії і релігієзнавства денної та заочної форм навчання.

Навчально-методичний посібник розглянуто і затверджено на засіданні кафедри гуманітарних і суспільних дисциплін, протокол № 6 від 16.11. 2006р.

ЗМІСТ

Вступ	С. 4
1. Організаційно-методичні вказівки	С. 4
2. Система контролю знань студентів	С. 4
3. Навчально-методичний план дисципліни	С. 5
4. Навчальна програма дисципліни “Біблійна археологія”	С. 5-9
5. Теми і плани семінарських занять	С. 10-11
6. Методичні рекомендації щодо написання контрольних робіт (рефератів)	С. 11-12
7. Тематика письмових контрольних робіт	С. 12-13
8. Питання для заліку з курсу “Біблійна археологія”	С. 13
9. Тема 1. Об’єкт, предмет і функції біблійної археології	С. 14-16
10. Тема 2. Основні етапи історії біблійної археології	С. 16-20
11. Тема 3. Біблійна археологія та книга Буття	С. 20-23
12. Тема 4. Завоювання ізраїльтянами Ханаана	С. 24-27
13. Тема 5. Археологічні дослідження часів Ізраїльсько-Іудейського царства.....	С. 27-31
14. Тема 6. Період після полону. Палестина в елліністичну епоху	С. 31-34
15. Тема 7. Палестина за часів ісуса Христа	С. 34-38
16. Тема 8. Археологія і Євангелія	С. 38-41
17. Тема 9. Проникнення християнства в Європу	С. 41-44
18. Список рекомендованої літератури	С. 45-47

Біблія, на відміну від священних писань інших релігій, приділяє особливу увагу не тільки викладу моральних та духовних вчень, але й історії народу, в першу чергу єврейського. При реконструкції біблійних часів ми, перш за все, зіткнуємось з рядом періодів, які практично ніяк не висвітлено в існуючих писемних джерелах. Для того, щоб зрозуміти характер цих періодів і ввести біблійні події у загальний контекст історії Стародавнього світу, нам необхідно звернутись до археології. Завдяки археологічним відкриттям став можливим детальний виклад історії стародавньої близькосхідної цивілізації, складовою частиною якої є історія Ізраїля. Біблійна археологія вивчає результати розкопок, намагаючись отримати підтвердження чи спростування подій, про які йдеться мова в Біблії. Слід зазначити, що археологія дозволяє підтвердити біблійні писання у достатньо вузьких межах. З її допомогою не можна довести чи спростувати “істинність Біблії”, проте вона може використовуватись для визначення історичного та культурного фону, а також для вивчення самих біблійних подій.

Метою навчального курсу є ознайомлення студентів-релігієзнавців з історією дослідження археології Біблійних країн, розширення уявлення про стародавні ближньосхідні цивілізації, складовою частиною яких є культура єврейського народу.

Згідно з вимогами державного стандарту освіти, бакалавр-релігієзнавець повинен:

- уявляти специфіку біблійної археології як науки;
- засвоїти об’єкт, предмет, методи дослідження, структуру та функції біблійної археології, основні етапи становлення і розвитку біблійної археології як науки;
- мати уявлення про роль і місце біблійної археології в системі релігієзнавчих дисциплін;
- розуміти значення матеріалів біблійної археології для загальноісторичних реконструкцій;
- навчитись оперувати археологічною термінологією;
- вміти піддавати науковому аналізу отримані археологічні дані, співвідносити їх з Біблією та іншими джерелами;
- мати наукові уявлення про сучасну біблійну археологію;
- оволодіти практичними навичками роботи з артефактами.

Організаційно-методичні вказівки

Курс “Біблійна археологія” розраховано на один семестр. Складається з 14 тем. Вивчення курсу здійснюється студентами в наступних формах:

- лекції, на яких прослуховується теоретичний курс;
- семінарські заняття, які включають різноманітні види робіт;
- самостійна робота студентів за рекомендованою літературою;
- творча робота у вигляді реферату з заданої теми.

Система контролю знань студентів

Контроль знань студентів з дисципліни складається з поточного та підсумкового контролю. Поточний контроль проводиться на семінарських заняттях у формі опитування, написання тестових завдань, проведення диспутів тощо. В кінці семестру, при наявності позитивних результатів праці на семінарських заняттях та виконаній творчій роботі (реферату), студент отримує залік з курсу “Біблійна археологія”.

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПЛАН ДИСЦИПЛІНИ

№ п/п	Назва теми	Лекції	Практ. заняття	С Р	Всього годин
1.	Об'єкт, предмет, методи дослідження, структура і функції біблійної археології	2	2	2	6
2.	Історія розвитку біблійної археології як науки	2	2	2	6
3.	Біблійна археологія та книга Буття	2	–	–	2
4.	Вихід євреїв з Єгипту: історичні та археологічні дослідження	–	2	2	4
5.	Завоювання ізраїльтянами Ханаана	2	–	–	2
6.	Сиро-Палестина у XII-XI ст. до н.е	–	2	2	4
7.	Археологічні дослідження історії Ізраїльсько-Іудейського царства	2	–	–	2
8.	Падіння Ізраїлю та Іудеї: археологічний аспект	–	2	4	6
9.	Період після полону. Палестина в еліністичну епоху	2	–	–	2
10.	Відкриття Старозаповітних манускриптів	–	2	2	4
11.	Палестина за часів Ісуса Христа	2	–	–	2
12.	Релігійні течії в Палестині у I ст. н.е.	–	2	2	4
13.	Археологія і Євангелія	2	–	–	2
14.	Перші християнські церкви на Сході та біблійна археологія	–	2	2	4
15.	Проникнення християнства в Європу, згідно з Новим Заповітом	2	–	2	4
	Всього:	18	16	20	54

Навчальна програма дисципліни “Біблійна археологія”

Тема 1. Об'єкт, предмет, методи дослідження, структура і функції біблійної археології.

Археологія як наука. Археологічна періодизація і хронологія. Джерела та пам'ятки археологічної культури.

Поняття “Біблійна археологія”, його походження і розуміння. Місце дисципліни в системі релігієзнавства, її зв'язок з іншими науками.

Об'єкт і предмет біблійної археології. Джерела, пам'ятки археологічної культури. Археологічна періодизація і хронологія.

Основні функції біблійної археології як науки: пізнавальна, ідеологічна, описова, теоретико-методологічна, практична, інформаційна тощо.

Тема 2. Історія розвитку біблійної археології як науки.

Етапи розвитку біблійної археології як науки. I етап – пошук, огляд, опис пам'ятників Месопотамії, Сиро-Палестинського регіону (діяльність Бенджаміна з Тедела – XII ст., П'єтро делла Валле (XVII ст.). Перехід до II етапу – розшифрування єгипетської ієрогліфіки Ж.Шампольоном (1822р.) й клинопису Ірану і Месопотамії Г. Гротенфендом (1802р.), Е. Бюрнуером і К. Лассеном (1836р.), Г. Роулінсоном (1857р.).

II етап розвитку біблійної археології (20-ті роки XIX ст. – 1914р). Подвижницька діяльність Е Робінсона, Е. Сміта. Відкриття у галузі палестинської епіграфіки (Ш. Клермон-Ганно). Створення нової методики польової археології (Ф. Пітрі). Роль Російського Імператорського Православного Палестинського товариства. Розкопки Вавилону Р.Кольдевеєм (1899 – 1917р.), Л. Вуллі городища Телль Атчана за р. Оронтом.

III етап – міжвоєнний. Розкопки Мегіддо (1925р.), Сіломі (1926 – 1929рр.), Рас-Шарма (з 1928р.), Самарії (1931 – 1935рр.), відкриття експедиції Леонардо Вуллі в Урі. Діяльність У.Олбрайта.

IV етап (1945 - ...). Особливості розвитку біблійної археології цього періоду. Вивчення Ієрихона К. Кеньоном (1950р.), пагорба Рахілі Я. Аароні (1959), знахідки рукописів Мертвого моря – Кумран, печера Ваді Мураббат (1947-1965рр.). Археологічні знахідки к. XXст.

Тема 3. Біблійна археологія та книга Буття.

Роль археології в розкритті історії Патріархів книги Буття. Археологічні гіпотези щодо біблійної патріархальної традиції. Гіпотеза історизму патріархальної традиції У. Олбрайта. Помірковано-критичне направлення (Брайт, Спайзер, А. Парро, Р. де Во та ін). Концепція патріархальної традиції як історико-фантастичної компіляції (Дж. Ван Сетерс, Т. Л. Томпсон та ін).

Прабатьківщина патріархів (позиції С. Гордона, Г. Шанкса, Л. Вуллі). Таблички з міста Нузі (Аррапха). Археологічні розкопки Дофану, Сихему, Вефілю.

Елліністичні та іудейські хронографи щодо датування подій патріархальної епохи. Археологічні розвідки долини Іордану. Дослідження земель Південної Трансіорданії. Відкриття Е Растом і Р. Шаубом залишків п'яти міст на узбережжі Мертвого моря (2000р.).

Тема 4. Вихід євреїв з Єгипту: історичні та археологічні дослідження.

Історичний фон. Єгипет у період правління XIX і XX династій Нового царства. Фараон Виходу: археологічні припущення. Версії щодо датування часу Виходу (розшифровка Фліндерсом Пітрі та Шлігельбергом стели в храмі Мернептаха у Фівах).

Дослідження Манфредом Бієтаком городища Тель ель-Даба (Раамсесу) в дельті Нілу (1966р.). Маршрут виходу. Археологічні версії знаходження гори Сінай. Дослідження історії Ковчега. Системи для визначення біблійних датвань.

Тема 5. Завоювання ізраїльтянами Ханаана.

Завоювання ізраїльтянами Ханаана: біблійні та історичні позиції. Розкопки Ієрихону Е. Зелліном, Т. Ватцингером (1908-1910рр.), Дж. Гарстангом (1930-1936рр.), К. Каньон (1952-1958рр.), Л. Нігро та Н. Марчетті (1997р.). Археологічні гіпотези щодо падіння Вефалія-Гая. Дослідження Д. Маркет-Краузе (1933-1935рр.) та Дж. Каллавея (1968-1972рр.) городища ет-

Тель. Відкриття британською експедицією під керівництвом Дж. Л. Старкі руїн Лагіша (1932-1938рр.). Дослідження залишків міста Асора Й. Ядіним (50-ті рр. XXст.), А. Бен-Тором і М. Рубіато (1990р.). Співвідношення біблійних подій та археологічних свідчень.

Тема 6. Сиро-Палестина у XII – XI ст. до н.е.

Історичний фон: закінчення бронзового та початок залізного віку на Близькому Сході; занепад державної влади в Єгипті, Месопотамії та Передній Азії; відносна незалежність Сиро-Палестини; військові конфлікти в Палестині у XII ст. до н.е.

Період Судей. Укріплення позицій Ізраїля в XII – XI ст. до н.е. Розкопки археологами (У. Олбрайт, К. Кенъон) давніх ізраїльських поселень у Верхній та Нижній Галилеї, Центральному Нагор'ї, районі Мертвого моря, Негеві, Трансїорданії. Відкриття у 1985р. печерних погребів в Кірбет Нісья (північніше Єрусалима).

Міста хананеїв у XII ст. (Єрусалим, Газер, Мегіддо, Таанах, Беф-Сан): політична організація та суспільний стан. Біблійні тексти та археологічні свідчення щодо філістимлян. Розкопки городищ Тель Мікне, Тель ес-Сафі. Філістимлянські поховання в Палестині.

Тема 7. Археологічні дослідження часів Ізраїльсько-Іудейського царства.

Історичний фон. Укріплення племенного союзу ізраїльтян. Перехід від скотарства до землеробства. Виникнення в Ханаані нових самостійних держав: Ізраїлю, Моава, Аммона, Едома. Відносини Палестинських держав з Єгиптом та Фінікією.

Археологічні знахідки часів правління Саула (1020 – 1000рр. до н.е.). Розкопки У. Олбрайтом столиці Саула – м. Гіви. Внутрішні будівлі міста. Знаряддя праці, кераміка, зброя. Об'єднання Ізраїлю й Іудеї при Давиді (1000-965рр. до н.е.). Військові компанії Давида, захоплення Дамаску і Сова. Розкопки Єрусалиму: археологіні знахідки періоду ранньої бронзи (3200 – 2200рр. до н.е.), середньої бронзи (2200 – 1550 рр. до н.е.), пізньої бронзи (1550 – 1150рр. до н.е.) та початку залізного віку (1000-900рр. до н.е.). Фортифікаційна система міста, будівництво підземних тунелів.

Масштабне будівництво Соломона: біблійні дані та археологічні відомості. Розкопки Вефсаміс, Мегіддо, Лахіша, Асора (археологічні дані експедицій Й.Ядіна, А. Мазара, К. Фішера, П. Гая). “Археологія об'єднаної монархії” (Й.Ядін). Розкопки храмів Айн-Дара, Тель-Тайнат (Північна Сирія), храму Соломона. III фази перебудови храму Соломона.

Тема 8. Падіння Ізраїлю та Іудеї: археологічний аспект.

Історичний фон. Розділ Ізраїльсько-Іудейського царства. Династія Амврія (876 – 842рр. до н.е.) та Іуя (842 – 745рр. до н.е.). Падіння Ізраїлю. Іудея у VII ст. до н.е. Правління Іосії (639 – 609рр. до н.е.). Похід на Іудею єгипетського фараона Нехо (609р. до н.е.) та захоплення Іудеї Навуходносором (587р. до н.е.). Переселення частини іудеїв у Вавилон.

Розкопки Самарії експедицією під керівництвом отця Ролана де Во (1947р.). Археологічне датування п'яти періодів в історії будівництва міста (з 875 по 721рр. до н.е.). I період – Амврія-Ахави. Будівництво нових укріплень у II період. Перебудова міста у III період та його руйнація (вірогідно, Азаїлом, царем Дамаска). Винайдення 63 черепків з надписами чорнилами та їх розшифровка. IV і V періоди історії міста та остаточне знищення ассирійцями у 721р. до н.е.

Розкопки Нельсоном Глюїком міста Узії. Дослідження іракськими археологами у 1988р. царських гробниць в староассирійському місті Німруді (розшифровка текстів).

Ассирійські аннали та біблійні тексти щодо військових подій к. VIII ст. до н.е. (зокрема, іудейським царем Езекією та ассирійським царем Сіннахерібом).

Експедиції Клермона-Танно (к. XIX ст.): дослідження печерних склепів періоду Іудейського царства (VII ст. до н.е.). Розкопки Кетеф Еном (1975 – 1995рр.). Вавилонські хроніки щодо захоплення Єрусалиму Навуходоносором. Вавилонські тексти про статус Іоакіма при Вавилонському дворі (археологічні дослідження Ернеста Ф. Вайдера у Вавилоні (1939р.). Відкриття експедицією Старкі (1935р.) листів з Лахіша, що відносяться до останніх днів існування Іудеї.

Тема 9. Період після полону. Палестина в елліністичну епоху.

Історичний фон. Іудея під владою Персії. Політика Кіра по відношенню до іудеїв. Палестина в елліністичну епоху: під впливом Єгипту (до 198р. до н.е.) та Сирії. Повстання Маккавеїв. Вхідження території Палестини до складу Римської імперії (63р. до н.е.).

Палестинське суспільство у VI – IVст. до н.е. Територія розміщення та чисельність населення (за Вавилонськими хроніками). Автономний характер провінції Іудея. Характерні відмінності релігійних уявлень самаритян та іудеїв. Культові споруди самаритян. Іудеї в Месопотамії та Єгипті. Дослідження залишків єврейської колонії в Ніппурі (Месопотамія). Єврейські поселення в Єгипті: Елефантінські папіруси про релігійні обряди та культові споруди єврейських общин.

Палестина в епоху Еллінізму. Археологічні дослідження найзначніших міст цього періоду: Маріс, Беф-Цуру, Самарія та Газер. Елліністичний вплив в архітектурі, скульптурі, господарстві.

Тема 10. Відкриття Старозаповітних манускриптів.

Вклад археології у вивчення літератури Старого Заповіту. Археологічні знахідки фрагментів біблійних текстів (до 1947р.). Відкриття згорток Мертвого моря (1947р.). Знахідки Кумранських згорток (1952р.). Залишки бібліотеки есеїв. Рукописи, знайдені в печері Ваді Мураббат.

Палеографічний аналіз кумранських рукописів. Значення кумранських знахідок.

Тема 11. Палестина за часів Ісуса Христа.

Історичний фон. Правління Ірода (37 – 4рр. до н.е.): перемога еллінізму над консервативними тенденціями Маккавеїв. Розмах будівництва часів Ірода: археологічні дослідження та відомості історика Юсіфа Флавія. Результати розкопок Кесарії ізраїльськими археологами (1998р.). Єрусалим за часів Ісуса Христа. Розташування будинку Каіафита та місця Тайної Вечері: біблійні та археологічні дослідження. Винайдення поховання Каіафи.

Історія пошуків місця страти та поховання Ісуса. Започаткування пошуків Єрусалимським єпископом Макарієм (325-326рр.). Дослідження єврейського кладовища під язичьким храмом Венери. Євсеній Кесарійський про Елеонську печеру і Святу церкву Господню. Результати досліджень гробниці англійським археологом Мартином Біддлом (1986 – 1998рр.).

Єврейські релігійні течії часів Ісуса Христа. Саддукеї, фарисеї, есеї. Есхатологічне товариство есеїв. Відмінності есеїв і християн.

Тема 12. Археологія і євангелія.

Історичний фон. Переписи населення Римської імперії. Проблеми в датуванні часу народження Ісуса Христа.

Відмінності біблійної та історичної характеристик Понтія Пілата (праці Філона Олександрійського та Іосифа Флавія).

Міста та поселення часів євангельських подій. Археологічні гіпотези щодо місця хрещення Ісуса – Віфанії. З'ясування знаходження Віфсаїди, Капернаума. Археологічні дані щодо історії Капернаума.

Археологічні гіпотези щодо знаходження місця ув'язнення апостола Павла в Кесарії. Винайдення у 1968р. “будинку апостола Петра” в Копернаумі.

Новозаповітні рукописи. Фрагмент Євангелія від Іоанна Іст., папіруси Честера Бітті (IIIст.), кодекси послань Павла (IIст.). Знахідка фрагментів папірусу в Оксірінхе (Єгипет) з висловами Ісуса.

Тема 13. Перші християнські церкви на Сході.

Церкви в Палестині: храм Гроба Господнього в Єрусалимі, церква Різдва Христова в Віфліємі та інші. Поширення християнства за межі Палестини. Найдавніший з відомих храмів – Храм в Дура-Європос, Східна Сирія (датується 232 – 233рр. до н.е.). Результати археологічних досліджень храму.

Християнські церкви в Єгипті (IVст.). Антіохія Сирійська як початок місіонерської подорожі апостола Павла. Галатія у Іст.: суспільно-політичний устрій, економічний стан, релігійні течії різноманітного напрямку. Археологічні знахідки залишків християнських церков у Галатії (IV ст.).

Ефес: розкопки храму Артеміди Дж. Т. Вудом (1869рр.). Результати дослідження міста Австрійським археологічним інститутом (1896р.). Відкриття Ренатом Піллінгером печери з зображенням апостола Павла (1995р.).

Віршована епітафія Аверкія, єпископа Тієраполіса у Фрігії як одна з найбільш ранніх християнських епіграфічних пам'яток. “Житіє Аверкія”.

Тема 14. Проникнення християнства в Європу, згідно з Новим Заповітом.

Політеїстичність римського світу. Відношення європейського населення Римської імперії до іудаїзму та християнства. Розповсюдження християнства у Іст. Заснування Павлом перших християнських общин в м. Філіппи та м. Фессалоніки. Діяльність апостола Павла в Афінах.

Розкопки Коринфа (1858р.). Археологічні знахідки, пов'язані з діяльністю апостола Павла. Християнська базиліка в Пафосі (394р.).

Християнська община в Римі (I ст.). Дослідження римських катакомб та кладовища християн (I-IIIст.). Результати пошуків стародавніх християнських реліквій під криптами та алтарем собору св. Петра в Римі. Археологічні версії щодо знаходження могили апостола Павла.

Теми і плани семінарських занять

Семінар № 1. Предмет і функції біблійної археології.

План

1. Археологія як наука. Археологічна періодизація і хронологія.
2. Джерела та пам'ятки археологічної культури.
3. Поняття “біблійної археології”, її місце в системі суспільних дисциплін.
4. Об'єкт і предмет біблійної археології.
5. Основні функції біблійної археології як науки.

Рекомендована література: 1, 2, 3, 6, 7, 8, 10, 14, 15.

Семінар № 2. Діяльність Російського Православного Палестинського товариства.

План

1. Діяльність Російської духовної місії в Палестині (1849 – 1882р.).
2. Заснування Російського Православного Палестинського товариства та основні напрямки його діяльності.
3. Відкриття експедиції ахимандрита Антоніна (Капустіна).
4. Дослідження ранньохристиянських стародавностей експедицією Н.Л.Кондакова (1891 – 1892рр.).
5. Вклад Російського Православного Палестинського товариства в розвиток біблійної археології.

Рекомендована література: 4, 5, 11, 12, 13, 16, 20, 27, 28, 31, 34, 38, 39, 40, 53, 57, 63, 71.

Семінар № 3. Вихід євреїв з Єгипту: історичні та археологічні дослідження.

План

1. Історичний фон.
2. Археологічні знахідки слідів перебування симитів в Єгипті.
3. Дослідження М. Бієтаком городища Телль ель Даба (м. Раамсес), 1966р.
4. Шлях виходу. Археологічні версії знаходження гори Сінай.
5. Системи для визначення біблійних датувань.

Рекомендована література: 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 11, 12, 13, 15, 22, 23, 36, 56, 61.

Семінар № 4. Сиро-Палестина у XII-XI ст. до н.е.

План

1. Історичний фон.
2. Археологічні дослідження давніх поселень ізраїльтян.
3. Міста хананеїв у XII ст. до н.е. (Єрусалим, Меддіго, Беф-Сан тощо)
4. Філістимляни в Палестині: біблійні тексти та археологічні свідчення.

Рекомендована література: 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 11, 12, 13, 15, 21, 22, 27, 36, 38, 42, 47, 61, 64, 65.

Семінар № 5. Падіння Ізраїлю та Іудеї: археологічні відомості.

План

1. Історичний фон.
2. Династія Амврія (876 – 842рр. до н.е.).
3. Династія Ііуя (842 – 775рр. до н.е.).
4. Падіння Ізраїлю.
5. Іудея в VIIст. До н.е. та її падіння.

Рекомендована література: 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 11, 12, 13, 15, 26, 28, 29, 35, 36, 40, 42, 46, 47, 58, 64, 65.

Семінар № 6. Відкриття Старозаповітних манускриптів.

План

1. Вклад археології у вивчення літератури Старого Заповіту.
2. Кумранські згортки: історія відкриття.
3. Палеографічний аналіз манускриптів.
4. Значення кумранських знахідок.

Рекомендована література: 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 11, 12, 13, 15, 18, 19, 36, 38, 61, 70, 76.

Семінар № 7. Єврейські релігійні течії в Палестині у I ст. н.е.

План

1. Єврейські течії часів Ісуса Христа.
2. Саддукеї, фарисеї.
3. Ессеї. Кумранська громада.
4. Відмінності есеїв і християн.

Рекомендована література: 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 11, 12, 13, 15, 29, 36, 38, 40, 51, 61, 68, 69, 72, 73.

Семінар № 8. Перші християнські церкви на Сході.

План

1. Розповсюдження християнства за межі Палестини (I – IIст.).
2. Антіохія Сирійська.
3. Галатія.
4. Ефес.
5. Епітафія Аверкія. “Житіє Аверкія”.

Рекомендована література: 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 11, 12, 13, 15, 36, 38, 51, 61, 68, 69, 72, 73.

Методичні рекомендації щодо написання контрольних робіт (рефератів)

Письмова контрольна робота (реферат) є складовою частиною навчального плану підготовки бакалаврів, спеціалістів та магістрів; їх виконання є обов'язковим. Головною метою письмових контрольних робіт є закріплення знань, що були отримані студентами під

час лекцій та семінарських занять, закріплення вмінь наукового підходу до аналізу демографічних явищ і процесів.

Для виконання письмової контрольної роботи (реферату) необхідно підібрати та опрацювати літературу та джерела з обраної теми, скласти план, який необхідно узгодити з викладачем. Контрольна робота (реферат) складається з наступних структурних частин: вступу, основної частини (за питаннями плану), висновків, списку використаних джерел та літератури, дати написання та підпису виконавця. Текст письмової контрольної роботи (реферату) може бути набрано на комп'ютері або написано від руки на листах формату А4. Загальний обсяг роботи не повинен перевищувати 14 аркушів (якщо текст набрано на комп'ютері) та 18 аркушів (для рукописного тексту).

Слід дотримуватись установлених вимог до оформлення контрольних робіт (рефератів). Титульна сторінка повинна мати назву ВНЗ, кафедри, назву роботи, ПІБ студента, групу та спеціальність, на якій він навчається. На другій сторінці пишеться план з указаними сторінками, на яких розташовані структурні частини контрольної роботи. Вступ за обсягом має займати 1 – 1,5 сторінки. Особливу увагу слід звернути на правильність оформлення посилань на джерела та літературу, оскільки при їх оформленні студенти часто допускають помилки.

Якщо текст роботи набирається на комп'ютері, необхідно дотримуватись наступних вимог до її оформлення:

1. Розмір шрифту – 14 пунктів.
2. Відстань між рядками – 1,5 інтервалу.
3. Параметри сторінки – формат А 4.
4. Розташування – книжне.
5. Верхній, нижній берег – 20мм., лівий берег – 25мм., правий берег – 12мм.

Тематика письмових контрольних робіт (рефератів)

1. Теорія всесвітнього потопу: біблійні та археологічні дослідження.
2. Проблема Ноева ковчега.
3. Ізраїльське бачення людини і природи.
4. Боги Ханаана.
5. Релігійні уявлення хананейців.
6. Світогляд стародавніх ізраїльтян.
7. Патріархи в Ханаані: біблійні та археологічні відомості.
8. Внесок Фліндеса Пітрі у розвиток біблійної археології.
9. Розкопки Ієрихона.
10. Розкопки Вавилону.
11. Ранньохристиянська археологія Єрусалиму.
12. Російська біблійна археологія в Палестині.
13. У. Олбрайт – класик біблійної археології.
14. Військова справа давніх іудеїв.
15. Старозаповітний храм.
16. Розвиток міської організації в період Ізраїльсько-Іудейського царства.
17. Релігійна течія есеїв.
18. Іудея в VII ст. до н.е.
19. Релігія самаритян і іудеїв: загальні риси і відмінності.
20. Релігія і богослужіння в Біблії.
21. Роль кумранських згорток для християнства.
22. Побут і традиції стародавніх ізраїльтян.
23. Розвиток суспільного та приватного будівництва стародавніх ізраїльтян.

24. Мегалітичні пам'ятники Святої землі.
25. Палестина за часів Костянтина.

Питання для заліку з курсу “Біблійна археологія”

1. Археологія як наука. Археологічна періодизація і хронологія.
2. Об'єкт, предмет, структура і функції біблійної археології.
3. Основні етапи розвитку біблійної археології.
4. Діяльність Російського Православного Палестинського товариства.
 1. Роль археології в розкритті історії патріархів книги Буття. Походження патріархів.
 2. Датування основних подій патріархальної епохи.
 3. Археологічні знахідки слідів перебування семітів в Єгипті.
 4. Системи для вивчення біблійних датувань.
 5. Завоювання ізраїльтянами Ханаана: біблійні та історичні позиції.
 6. Розкопки Ієрихону.
 7. Археологічні розвідки руїн міст Вефалія-Гая, Лагіша та Асора.
 8. Археологічні розвідки давніх поселень ізраїльтян XII – XIст. до н.е.
 9. Міста хананей у IIIст. до н.е. (Єрусалим, Мегіддо).
 10. Археологічні знахідки часів правління Саула (1030 – 1000рр. до н.е.).
 11. Ізраїльсько-Іудейське царство за часів Давида (1000 – 965рр. до н.е.).
 12. “Археологія об'єднаної монархії”. Розкопки храму Соломона.
 13. Династія Амврія (876 – 842рр. до н.е.).
 14. Династія Ііуя (842 – 775рр. до н.е.).
 15. Падіння Ізраїлю.
 16. Іудея в VIIст. до н.е. та її падіння.
 17. Палестинське суспільство у VI – IVст. до н.е.
 18. Іудея в Месопотамії та Єгипті.
 19. Археологічні дослідження Палестини епохи еллінізму.
 20. Вклад археології у вивчення літератури Старого Заповіту.
 21. Кумранські згортки: історія відкриття та значення знахідок.
 22. Будівництво часів Ірода.
 23. Розташування будинку Каіафі та місця Тайної Вечері: бібліїстичні та археологічні дослідження.
 24. Історія пошуків місця страти та гробниці Ісуса Христа.
 25. Єврейські течії часів Ісуса Христа.
 26. Саддукеї, фарисеї.
 27. Ессеї. Кумранська громада.
 28. Відмінності есеїв і християн.
 29. Історичний фон новозаповітних часів.
 30. Понтій Пілат: біблійна та історична характеристики.
 31. Міста та поселення часів євангелійських подій.
 32. Новозаповітні рукописи.
 33. Політеїстичний характер римського світу.
 34. Розповсюдження християнства за межі Палестини.
 35. Місіонерська діяльність апостола Павла.
 36. Антіохія Сирійська.
 37. Галатія. Ефес.
 38. Результати розкопок під Собором св. Петра в Римі.

Тема 1. Об'єкт, предмет, структура та функції біблійної археології.

План

1. Археологія як наука. Археологічна періодизація і хронологія.
2. Джерела та пам'ятки археологічної культури.
3. Поняття “біблійної археології”, її місце в системі суспільних дисциплін.
4. Об'єкт і предмет біблійної археології. Основні функції біблійної археології як науки.

1. Археологія як наука. Археологічна періодизація і хронологія.

Археологія – це наука, яка вивчає історію суспільства за матеріальними залишками життя та діяльності людей – речовими (арх.) пам'ятками, досліджує окремі старовинні предмети та комплекси, що відкриваються завдяки археологічним розкопкам, на основі чого відтворюється історія епох, які мало або зовсім не висвітлені історичними джерелами. Термін уперше ввів Платон у 4 ст. до н.е.

Археологічна культура – 2 підходи до тлумачення. Частина дослідників (Л. Клейн, Е.Колпаков, В. Бочкарьов – петербурзька школа) розглядають археологічну культуру як сукупність археологічних артефактів і комплексів на певній території у певний час. Тоді історично за археологічною культурою може стояти і господарсько-культурний тип, і групи етносів. Інші (В. Генінг, Ю. Захарук, М. Брайчевський – українська школа) вважають матеріальною культурою матеріальні залишки окремого етносу або етнічної групи.

Артефакт – будь-який матеріальний об'єкт, виготовлений або модефікований людиною минулого, який виконує певну конкретну функцію. До поняття артефакту відносяться окремі риси об'єкта, цілі об'єкти, структури, матеріальні сліди діяльності давніх людей.

Полева археологія – сукупність методів вивчення археологічних пам'яток, розташованих під відкритим небом.

Археологія як наука має свою періодизацію та хронологію. В її основі лежить розподіл минулого людства на археологічні періоди за ознаками матеріальної культури, в основному – за матеріалами, з яких виготовлено знаряддя праці. Нині історія людства розподіляється на:

1. Кам'яний вік: палеоліт
 - нижній палеоліт (галькова культура, шель) – 2,6 – 1,2 млн. р. тому;
 - середній палеоліт (ашель, клектон, мустье) – 100 – 40 тис. р. тому;
 - верхній палеоліт (періг'є, оріньяк, солютре) – 40 – 15 тис. р. тому;
2. Мезоліт або епіпалеоліт (мадлен, азіль) – 15 – 8 тис. р. тому;
3. Неоліт (гарденуаз) – 8 – 5,5 тис. р. тому;
4. Енеоліт (мідно-кам'яний вік) – 5,5 – 4,5 тис. р. тому;
5. Бронзовий вік – 4,5 – 3 тис. р. тому;
6. Залізний вік – з 1 тис. р. до н.е.

Наведена періодизаційна система є відображенням “системи трьох віків”, яку покладено Лукрецієм Каром у “Природі речей” (1ст. до н.е.), а ще раніше Гесіодом у праці “Заняття і дні”.

2. Джерела та пам'ятки археологічної культури.

Археологічні пам'ятки – це речі, залишки поховання, залишки фортифікаційних стін чи будівель, частини пергаменту тощо. Археологічні пам'ятки поділяються на декілька типів: 1. Селище; 2. Стоянка; 3. Городище; 4. Поховання; 5. Майстерні; 6. Каміння з написами та окремі знахідки випадкового характеру.

Стоянка – залишки людських поселень кам'яного або бронзового віку (тимчасове поселення людей). Термін з'являється наприкінці XIX ст. Інколи замість терміну стоянка вживають термін “поселення”.

Пам'ятки, пов'язані з похованнями, поділяються на курганні та безкурганні. **Курган** – це пагорби, насипані над похованням (круглі чи інших форм). Кургани поділяються на кургани-могилини та наземні насипи.

Культурний шар – це прошарок землі, де зберігається багато різних органічних речей: вугілля, золи, будівельні та господарські залишки. Культурний шар залишає в собі сліди діяльності людини. Культурний шар росте безупинно, протягом тисячоліть. Чим більше працює людина, тим більше культурний шар, котрий вона залишає по собі.

Щоб приступити до археологічних розкопок, необхідно провести археологічні розвідки. Археологічні розвідки поділяються на 2 види:

1. Пошук нових, раніше невідомих пам'яток.
2. Розвідки, щоб підтвердити відомі пам'ятки.

Широкі висновки по розвідці робити не можна, бо часто можна допуститися помилок. Тільки археологічні розкопки можуть дати базу для археологічних висновків. Методи розвідок: авіарозвідка, архівні дослідження, опитування місцевого населення, підйом частини матеріалу на поверхню та його дослідження. Тільки після проведення археологічної розвідки і встановлення, що матеріал вартий дослідження і має історичну і культурну цінність, переходять безпосередньо до археологічних розкопок.

3. Поняття “біблійної археології”, її місце в системі суспільних дисциплін.

Біблійна археологія – частина археології, яка вивчає історію палестинських, і перш за все біблійних старовинностей. Місце біблійної археології у системі соціальних, гуманітарних наук зумовлене тим, що вона є однією з релігієзнавчих наук. Ця дисципліна є частиною загальної історії та археології, тому вивчення біблійної археології допоможе реконструювати не лише економічну, політичну, побутову історію давніх суспільств, а й загальні риси процесу релігіогенезу, історичного розвитку тощо.

Біблійна археологія займає своє місце в системі суспільствознавства. Вона тісно пов'язана з історією, палеографією (вивчає розвиток старовинного письма, знаряддя праці і матеріали, з яких вони зроблені), лінгвістикою та іншими науками.

В наш час накопичений багатий археологічний матеріал, який дозволяє краще зрозуміти сказане в Писанні, пояснити багато термінів та реалій, що залишалися досі незрозумілими. Археологи, що займаються вивченням Святої Землі, умовно поділяються на “максималістів” і “мінімалістів”.

Перші притримуються традиційної точки зору і твердять, що біблійну традицію можна використовувати як достовірне історичне джерело (як доказ, вони звертаються до накоплених на наш час археологічних даних). Мінімалісти піддають сумніву історичність Біблії, намагаючись по-новому інтерпретувати дані археології, передивляються датування окремих археологічних пам'яток. Зокрема, точку зору мінімалістів викладено в книзі одного з ведучих ізраїльських археологів Ізраеля Фінкельштейма “Відкопана Біблія. Новий погляд археології на стародавній Ізраїль і на походження його священних текстів”. Автори вважають, що П'ятикнижжя і Второзаконня є відносно пізніми текстами, що складено в останні десятиліття іудейської монархії, у VII ст. до н.е., і містять не стільки реальну історію, скільки теологічну пропаганду. Істина в цій суперечці лежить десь посередині. Біблія, звичайно, не історична хроніка, а збір різних за змістом текстів. Біблійна археологія є найбільш об'єктивним джерелом нових даних про минуле Святої землі.

4. Об'єкт і предмет біблійної археології. Основні функції біблійної археології як науки.

Біблійна археологія, як кожна інша наука, має свій об'єкт і предмет.

Об'єктом біблійної археології є система археологічних знань з історії розвитку суспільств, які мають певне відношення до часів Біблії.

Предметом біблійної археології є дослідження і аналіз матеріальних та писемних джерел, які містять відомості з історії єврейського народу.

Біблійна наука виконує такі функції:

- пізнавальну;
- ідеологічну;
- описову;
- теоретико-методологічну;
- практичну;
- інформаційну тощо.

Отже, біблійна археологія є однією з релігієзнавчих наук і на рівні з іншими займає своє місце в системі суспільствознавства. Ознайомлення з нею надасть можливість студентам-релігієзнавцям уявити специфіку біблійної археології як науки, зрозуміти значення археологічних матеріалів для загальноісторичних реконструкцій, мати наукові уявлення про сучасну біблійну археологію.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте тлумачення понять *археологія, археологічна культура, артефакт, біблійна археологія, польова археологія*.
2. Охарактеризуйте основні методи археологічного дослідження.
3. Що таке культурний шар?
4. Охарактеризуйте археологічні джерела.
5. Наведіть археологічну періодизацію та хронологію.
6. Яке місце займає біблійна археологія в системі релігієзнавчих дисциплін?

Тема 2. Основні етапи історії біблійної археології.

План

1. Початок розвитку біблійної археології. I етап.
2. II етап розвитку біблійної археології.
3. III етап розвитку біблійної археології.
4. IV етап розвитку біблійної археології.

1. Початок розвитку біблійної археології. I етап.

Початок регулярного та цілеспрямованого вивчення палестинських, і перш за все біблійних старовинностей, традиційно пов'язують із серединою XIX ст., з роботами американських вчених Є. Робінсона і Е. Сміта, француза Ш. Клермон-Ганно (відкрив ряд епіграфічних стародавньоєврейських пам'яток), англійця Т.Тоблера (склав перший план Єрусалиму), Ч. Кондера, Г. Кітченера та ін. Значний вклад у розвиток біблійної археології внесли створені у 1870р. – Американське товариство дослідників Палестини, у 1878 – Німецьке Палестинське товариство, у 1882р. – Російське Імператорське Православне Палестинське товариство. З цього і починається розвиток біблійної археології як науки. Проте передумови її коріннями линути у далекі часи.

Згідно з легендою, різні варіанти якої збереглись у східно-християнських літературах на різних мовах, першим біблійним археологом була Олена, мати Костянтина Великого. Вона прибула в Єрусалим у 326р. щоб відшукати залишки Святої Труни. При розкопках, що відбувались за її ініціативою на місці Голгофи, було знайдено три хрести і табличка з написаним на ній іменем Ісуса.

У XII ст. Іспанський раввін Бенджамін із Тедела відшукав руїни Ніневії і в пошуках слідів Вавилонської башти обслідував залишки зиккуратів на південь від Багдаду. Після хрестових походів кількість описів (перш за все Палестини) значно збільшується: Фелікс Шмід – XV ст., німець Л. Раухвольф, фламандець І.Зуаларт і голландець Іоанн Коотвік – XVI ст.). Римлянин П'єтро делла Валле зробив археологічне відкриття клинопису. Отже, цей період можна вважати I етапом розвитку біблійної археології. Він характеризується пошуком, оглядом та описом пам'яток Месопотамії та Сиро-Палестинського регіону, в окремих випадках – ідентифікацією міст, збором та іноді систематизацією колекцій (К.Д.Річ). До цього етапу можна віднести великі праці французьких вчених і художників під час наполеонівської експедиції 1798 – 1801рр. в Єгипет.

2. II етап розвитку біблійної археології.

Вирішальне значення для переходу до II етапу розвитку біблійної археології як науки мало розшифрування єгипетської ієрогліфіки Ж.Ф.Шампньоном (1822р.), і клинопису Ірана і Месопотамії Г.Ф.Гротефендом (1802р.), Е. Бюрнуером і К. Лассеном (1836р.), Г.Роулінсоном (1857р.) та ін.

Другий етап охопив більшу частину XIX ст. і закінчується першою світовою війною. В Палестині значним його досягненням явилось обслідування Едвардом Робінсоном та Елі Смітом біблійних пам'яток Палестини у 1838рр. і 1852рр. Ця робота американських учених, яка охопила спочатку Південну Іудею, а потім усю країну, надала систематичного характеру ідентифікації біблійних міст та інших пам'яток. Класик біблійної археології У. Олбрайт назвав подвижницьку діяльність Робінсона “революцією в ході дослідження Палестини”. Починаючи з 1868р., в Палестині починає роботу французький дослідник Ш. Клермон-Ганно, який разом з ідентифікацією ряду біблійних і більш пізніх об'єктів, зробив важливі відкриття у сфері палестинської епіграфіки. Особливу відомість мала досліджена ним бальзатова стела з надписом, що прославляє перемогу царя Моава на ім'я Меш (Меса) після падіння династії Амврія (близько 825 р. до н.е.). У 1867р. англійський офіцер Ч.Уоррен починає розкопки в Іерусалимі та Єрихоні. Відсутність методики та еталонів для датування конкретних шарів привели, за висновком У. Олбрайта, до невірної датування. Наприклад, храмові споруди часів царя Ірода (I ст до н.е.) були приписані Соломону (X ст. до н.е.).

У 1890р. було покладено початок створенню наукової методики польової археології. Він пов'язаний з ім'ям англійського археолога Фліндерса Пітрі, який розробив методику вивчення багатощарових поселень (теллей) і принципи аналізу керамічного матеріалу для визначення відносної хронології. Метод себе виправдав і використовувався американським археологом Ф. Бліссом (розкопки Південно-Західної Палестини), Р. Макалістера (холмиста Іудея), Р. Макалістера в Гейзері. Вироблені Ф. Пітрі і його послідовниками методики стали поворотним пунктом у дослідженні палестинських міст та розвитку біблійної археології в цілому.

Кінець XIX – початок XXст. – період великих відкриттів. Розглянемо лише декотрі з них. Ватцингер і Зеллін у 1907 – 1908рр. відкрили два концентричних кільця міських стін Іеріхона. Їх датування стало предметом гарячих суперечок. Самі автори датували верхню стіну приблизно 1200р. до н.е. і, відповідно, вона була тією стіною, яку зруйнував Ісус Навін (не виключено, що не останню роль в датуванні було бажання пов'язати знахідку з текстом Біблії). Пізніше вивчення довело, що стіна відноситься до бронзового віку. У 1887р. в розвалинах Теллб Ель-Амарна у Середньому Єгипті було винайдено дипломатичний архів

Аменхотепа III та його сина Ехнатона: сотні клинописних табличок, що написано на аккадській мові. Серед них були й офіційні листи царям Єгипту від правителів Палестини.

Слід зазначити, що у сер. XIX ст. пріоритети в області польової археології належали Месопотамії, де було відкрито 2 великі стародавні цивілізації: у 40-х рр. XIX ст. – розкопки пізньоасирійського періоду к. II – пер. пол. I тис. до н.е., а з 70-х рр. XIX ст. – ще більш ранніх, шумерських – III тис. до н.е. Справа в тому, що археологічні експедиції спонсувались переважно великими музеями (Британським музеєм, Лувром) з розрахунку на відкриття нових пам'яток стародавнього мистецтва. В Палестині не можна було чекати знахідок статуй та барильєфів. Крім того, в багаточисельних писемних пам'ятках Єгипту та Месопотамії (папіруси, монументальні надписи, клинописні документи) вчені мали надію знайти свідоцтва, які б підтверджували біблійну традицію, і їх сподівання частково справджувались.

У 1904р. під час робіт в Серабіт ель-Хадемі на Синаї, на старих єгипетських рудниках, Фліндерс Пітрі винайшов перші пам'ятки синайської писемності, абеткового письма, яким користувались мешканці Ханаана близько 1500р. до н.е. Повністю їх було розшифровано у 1948р. Таким чином було доведено, що семітські народи мали свою писемність задовго до часів Моїсея.

Значну роль у розвиток біблійної археології внесла Руська духовна місія в Палестині (діяла з 1849р.) та Російське Імператорське Православне Палестинське товариство, що було засноване у 1882р. Вже у 1859р. на придбаних руським консулом в Єрусалимі В.І.Дорогобужиним ділянках землі (так зване Руське місто, що знаходилось на вулиці Ель Дабагін, неподалік від храму Св. Гроба) було відкопано залишки давніх стін та візантійських арок. Перші наукові дослідження цих ділянок було зроблено російськими дослідниками на чолі з архімандритом Антоніном (Капустіним).

Широкомасштабні розкопки характерні для кінця другого періоду, який тривав з к. XIX ст. до Першої світової війни. Найцікавіші з них – розкопки хананейського міста Сихема (XIX ст. до н.е.) у підніжжя гори Гаризим, котрі проводились німецьким теологом і археологом Ернстом Селліном. В Месопотамії Робертом Кольдевеєм протягом 1899 – 1917рр. проводились розкопки Вавилону, що дало змогу відтворити історичну топографію, загальну планіровку, фортифікації, палацові, храмові та інші споруди тощо. Досліджувались інші міста Месопотамії: Гірсу, Ур, Ніппур, Ніневія. Важливі відкриття зроблено на терені Сирії. Серед них особливо цінні багаторічні дослідження Леонардо Вуллі городища Телль Атчана за річкою Оронтом (стародавнє місто Алалах). Його 17 будівельних рівнів охопили періоди від IV до к. II тис. до н.е., що показало оригінальність місцевого розвитку та вплив Месопотамії зі сходу та Егейї – із заходу.

3. III етап розвитку біблійної археології.

Він охоплює період між двома світовими війнами (1918 – 1939рр.) і характеризується подальшою систематизацією робіт в обох регіонах, зростанням їх масштабу та методичного рівня, а також різким розширенням хронологічного діапазону.

В Палестині продовжуються дослідження традиційних вже об'єктів – Іерусалима (Е.Л.Сукеник, Дж. Кроуфут), Іерихона (Дж. Гарстанг), Самарії (Дж. Кроуфут), Мегіддо (К.Фішер, П. Гі, Г. Лауд), проводить розкопки ряду міст в південному плоскогір'ї Фліндерс Пітрі. Застосування розроблених Пітрі методів обумовило високий рівень розкопок Лагіша учнями Пітрі, археологами Дж. Л. Старкі та О. Туфнеллом. В місті Лагіші ними було знайдено шар пожежі та руйнувань, котрий міг бути пов'язаний із завоюваннями міст Ханаана Ісусом Навином. Надпис на знайденій в цьому шарі чаші містить дату – четвертий рік правління фараона Мернептаха (кінець XIII ст. до н.е.).

Розкопки Мегіддо (Телль ель Мутесселім), що розпочато у 1925р. Східним інститутом при Чиказькому університеті, дали змогу прослідити всю історію міста з X по IV ст. до н.е.

Найбільш цікавою знахідкою стали так звані “конюшні” IX ст. до н.е. – ймовірно якісь складські приміщення, що спочатку ототожнювались з “конюшнями царя Соломона”.

В Самарії у 1931 – 1935рр. англо-американська експедиція під керівництвом У.Кроуфурта знайшла залишки будівель ізраїльських царів Амврія і Ахава, зокрема, сліди побудованого Ахавом “будинку із слонової кістки” (3 Цар. 22:39).

Особливо треба виділити діяльність американського вченого У. Олбрайта, який по праву може вважатися класиком біблійної археології. Як археолог та лінгвіст-семитолог, він вніс великий вклад у дослідження давніх міст Палестини та інтерпритацію отриманих матеріалів, у лінгвістичне визначення груп населення цього складного аріалу, в розшифровку ряду мов. Ним та представниками його школи було проведено розкопки цілого ряду важливих пам’ятників (Дебіра, Вефіля, холма Телль ель-Фул, Вефсаміса тощо).

На III етапі починаються систематичні дослідження пам’яток дописемних епох – міст і некрополів доби полеоліту, неоліту, енеоліту. Серед них особливо важливими є шари II тис. до н.е.: міста Марі на Євфраті (А. Парро), багатощарові поселення V тис. до н.е. Телль Брак і Чагар-Базар в Хабурському трикутнику (М. Маллован) та інші. З 1928р. починаються розкопки багатощарового пам’ятника Рас-Шамра в прибережній зоні Сирії (К. Шеффер). Особливо важливими є шари третьої чверті II тис. до н.е., що належали аморитському місту Угаріту. Між двома міськими храмами Ваала і Дагона знайдено помешкання верховного жреця Угаріта із значною бібліотекою. Абеткове письмо було розшифроване вже у 1930р. Багато табличок релігійного змісту дають можливість оцінити релігійний світогляд і культову практику мешканців міста.

В Урі експедиція Леонарда Вуллі відкрила пам’ятник давньої шумерської цивілізації, можливо, самої давньої на землі. Оскільки в Писанні сказано, що Патріарх Авраам прийшов з Ура Холдейського, Вуллі припустив, що він був не кочівником, а мешканцем міста, жив у розкішному домі. Це викликало сенсацію. Проте багато фахівців, в тому числі і У. Олбрайт, не погодились з висновком Вуллі. По-перше, в Біблії згадується ще одне місце, котре вважається батьківщиною Авраама – місто Нахор у Північній Месопотамії (Бут. 24:4,7). По-друге, незрозуміло, як міський мешканець, що виріс у розкоші, міг стати суворим кочівником, яким постає Авраам у Біблії. Ще однією сенсацією Вуллі стала заява про відкриття в Урі залишків всесвітнього потопу. Проте після проведення детального дослідження дані не підтвердились. Вуллі знайшов залишки локальної катастрофи, очевидно з-за розливу Євфрату, проте вона не розповсюдилась навіть на всю Месопотамію.

4. IV етап розвитку біблійної археології.

Цей етап почався ще в ході другої світової війни і триває до цього часу. Різке зростання активності, масштабу і якісного рівня робіт призвело в обох регіонах до важливих відкриттів, що значно змінило й поповнило загальне уявлення про хід культурного розвитку. Створення держави Ізраїль, діяльність корифеїв біблійної археології (Олбрайт, Кеньон, де Во та ін.) сприяло формуванню ізраїльської школи та створенню великої групи кваліфікованих спеціалістів (Ядин, Мазар, Авігад та ін.). Національні кадри готуються в Сирії, Іорданії, Іраці. Саме на цьому етапі ведуться найбільш результативні дослідження Єрусалиму, Лагіша, Мегіддо, Самарії та багато інших міст. Зокрема, завдяки новим технологіям в 50-х роках XX ст. британському археологу Кетлін Кеньон вдалось виправити помилки в датуванні Ієрихону і датувати основні етапи життя міста (протягом бронзового віку його стіни відбудовували 17 разів).

У 1959р. Я. Аароні обслідував залишки палацу VIII ст. до н.е. в двох милях південніше Єрусалиму, на пагорбі Рахлілі (відповідно до переказу, Марія і Йосиф зупинялись коло струмка по дорозі у Віфлієм). Ця споруда слугувала резиденцією царю Озії (Азарії) (4 Цар. 15.4; 2 Пар. 26:21).

Одним з важливих відкриттів стали знахідки (1947-1965рр.) рукописів Мертвого моря (Кумран, печери Ваді Мураббат). Їх більше 40 тис. – від мілких й наймілких фрагментів до великих свитків. Вони являють собою залишки майже 600 книг. Тексти нанесено на кожу, папірус, мідь; складені на 8 мовах і діалектах і вони охоплюють значний проміжок часу від III ст. до н.е. до VIII ст.

Отже, в наш час накопичено значний археологічний матеріал, що дозволяє краще зрозуміти зміст Писання, пояснити історичні реалії, терміни. Знахідки писемних документів (єгипетських, асирійських, вавілонських) підтвердили історичність багатьох описаних в Біблії фактів. В той же час великий ентузіазм деяких археологів, що поспішили зв'язати свої відкриття з текстом Біблії, не могли не викликати зворотної реакції. Так було з “домом Авраама” в Урі, з залишками “всесвітнього потопу”, з “конюшнями Соломона” в Мегіддо. Реакція на подібні відкриття в останній час набула доволі різкого характеру: якщо у 1950-1970рр. любі прив'язки археологічних даних до біблійного тексту зазвичай зустрічались з ентузіазмом, то з 1980-х до них стали відноситись більш скептично.

Питання для самоконтролю

1. Які основні етапи розвитку біблійної археології?
2. Який вклад у розвиток біблійної археології внесла діяльність Російського Імператорського Православного Палестинського товариства?
3. Які археологічні відкриття характерні для третього етапу біблійної археології?
4. Охарактеризуйте основні напрямки досліджень др. пол. XXст.

Тема 3. Біблійна археологія та книга Буття.

План

1. Роль археології в розкритті історії патріархів книги Буття.
2. Археологічні гіпотези щодо біблійної патріархальної традиції.
3. Походження патріархів.
4. Результати археологічних розвідок долини Йордану.
5. Датування основних подій патріархальної епохи.

1. Роль археології в розкритті історії патріархів книги Буття.

Археологія дала змогу пролити світло на історію патріархів книги Буття: Авраама, Ісаака та Іакова. Слід зазначити, що інших письмових джерел, крім Біблії, знайдено не було, проте вченим вдалось відкрити завісу таємничості, що ховала від нас цю епоху. Внаслідок цього ми можемо з упевненістю говорити, до якого типу належали ці люди, про їх походження, спосіб життя, вірування, слід в історії великих народів давнини.

Розповіді про патріархів не слід розглядати як літописи епохи до появи Моїсея. Це, скоріш за все, саги, які передавались з вуст в уста, від покоління до покоління і записані багато століть по тому. Крім того, вони мають чітко виражене релігійне значення. Часом ті чи інші події з життя патріарха (наприклад, історія Іакова і Ісава) сприймались не стільки відносно до життя окремої людини, скільки як образ певного племені. Окремі історичні деталі були модернізовані. Так, згадування верблюдів у книзі Буття (Бут. 24:10) є анахронізмом, оскільки в ту пору верблюд не був домашньою твариною; філістимляни з'явилися у Південній Палестині (Бут. 21:31) п'ятсот чи шістсот років по тому.

Вірогідно, ми ніколи не зможемо привести переконливих доказів, чи існував дійсно Авраам, що саме казав чи робив, проте ми можемо (завдяки археології) стверджувати, що час

його життя (про нього написано в Писанні) відповідає початку II тис. до н.е. Це найбільш значний вклад археології у вивчення Старого Завіту за останні 40 років.

2. Археологічні гіпотези щодо біблійної патріархальної традиції.

Відношення археологів до біблійної патріархальної традиції було різним. Відповідно до цього, виникло декілька підходів до цього питання.

1. У. Олбрайт (сер. 50-х рр. ХХст.) не сумнівався в реальності подій, що лягли в основу “Сказань про патріархів” книги Буття як епічної традиції. До таких подій він відносить переселення семітомовних племенних груп з південномесопотамського Ура на захід в Харран і далі на південь до Негева. При цьому він наголошував на неможливості точного датування міграції Авраама в Сиро-Палестинський регіон чи Іакова у Єгипет. Олбрайт відносив першу міграцію до ХІХ ст. до н.е., другу – ХVІІ ст. до н.е. Останню він пов’язував з гіксоським вторгненням у Єгипет, а за месопотамською лінією синхронізації– хронологічних показників каппадонійських табличок, документів Ларси і Вавилону в Месопотамії та Марі на Середньому Євфраті. Також автор вказував на тісні політичні та культурні зв’язки між Палестиною та Єгиптом, про що свідчать розписи єгипетської гробниці в Бені-Хасані з зображенням семітських металургів.
2. Вчені помірковано-критичного напрямку (Брайт, Спайзер, А. Парро, Р. де Во) визнавали реальність переселення західносемітської групи, включаючи і стародавніх євреїв, з Месопотамії в Палестину в Старовавилонську епоху. Достатньо цікавою в цьому плані є розробка проблеми, запропонована Кеньоном. Передісторію питання дослідниця пов’язує з масовими переміщеннями в к. ХVІІІ ст. до н.е. скотарських груп, які узагальнено називають гіксосами. Оскільки вони є різноетнічними, найбільш чіткими групами з них виділяються хуррити та хабіру. В останній зустрічалось багато семітських імен. Кеньон відмічає відповідність загальної ситуації, що пов’язана з переселенням гіксосів (в тому числі і хабіру) текстам про Авраама. “Цілком імовірно”, – заключає Кеньон, – що період Патріархів відноситься до середнього бронзового віку і що ізраїльтяни були потомками хабіру, які прийшли в цей час в Палестину з Сирії”. При всій логічності і послідовності цієї концепції, в ній простежуються слабкі сторони. По-перше, міграція предків євреїв з південної Месопотамії в Палестину (яка поклала початок патріархальній традиції) приймається за початкову істину, що не потребує доказовості. По-друге, поза увагою дослідниці залишились довготривалість існування такої ситуації, її географічні рамки. Датування часу Патріархів ранньовавилонським періодом не має фактологічної основи. До того ж Кеньон створила п’ятисотлітній (до Виходу в ХІІІ ст. до н.е.) провал в давньоєврейських історичних спогадах, який вчені цього напрямку не дуже переконливо намагались заповнити версією про перебування стородавніх євреїв у Палестині в складі семітських племенних груп, перш за все хабіру.
3. Третя концепція представлена працями С. Гордона, О. Ейссфельдта, І.Дьяконова, Г.Форера. Вони відносили переселення з Месопотамії до середньовавилонського періоду – тобто до пізнього бронзового віку. При цьому історичним визнавалось тільки ядро патріархальної традиції, а на згадані в ній події це не розповсюджувалось. Дані археології для доказовості майже не застосовувались.
4. Концепція Дж. Ван Сетерса, Т.Л. Томпсона та їх послідовників (“гіперкритики”). Вони відкидали історизм патріархальної традиції взагалі і бачили в ній пізню історико-фантастичну кампіляцію. Ці вчені відкидали і сам факт переселення з Месопотамії. Частина з них пов’язували генезис давньоєврейської спільності з проникненням різних за походженням соціальних і родових груп в Палестину з її окраїн. Інші (“автохтоністи”) визначають ці групи як корінних мешканців Палестини, що відокремились від своїх сородичів-хананейв в ході переходу до осілого способу життя. Патріархальна традиція, на

думку “гіперкритиків”, фіксувалась не раніше Хст. до н.е. і дійсно, має схожість окремих її елементів з реаліями I тис. до н.е., проте ніяк не з II тис. до н.е.

5. А.А. Німеровський обгрунтував твердження, що “племенний, і взагалі архаїчний світ зберігає достовірні в своїй основі усні перекази (що стосуються історії) віками, а то й тисячоліттями”. Пізніше вони набувають модифікацій, перегрупувань, проте їх ядро залишається незмінним.

3. Походження патріархів.

Відповідно до біблійної традиції, патріархи були арамеями (Втор. 26:5; Бут. 25:20; 31:20; 24). Їх батьківщиною була земля Арам-Нагараїм (“Арам Двох Рік”, Бут. 24:10) або Паддам-Арам (“Поле Арама”, Бут. 25:20). Таку назву мали землі між Тигром і Євфратом в і їх верхів'ях, між Кархемишем на заході і Ниневією на сході. Головним містом цих земель був Харран (Бут. 11:31; 28:10). Хоча в Старому Завіті говориться, що батько Авраама Фарра прийшов в Харран з Ура (великого шумерського міста, що знаходилось недалеко від Персидського заливу), традиції патріархів не несуть слідів південного впливу. Патріархи пов'язані, перш за все, з Харраном. Слід зазначити, що імена деяких предків Авраама (зокрема, батька – Фарри, прадіда – Серуха, більш далекого предка – Фалека) співпадають з назвами околичних міст (м. Саруги, м. Фаліга). Так, один з братів Авраама носив ім'я Нахор (Бут. 24:10). Таку саму назву мало місто, яке добре відоме з текстів XVIII ст. до н.е., котрі було знайдено в Марі, а також з асирійських документів.

Ще одним свідченням того, що патріархи були вихідцями з Північної Месопотамії, є таблички з міста Нузі (Аррапха) на південно-східній окраїні Ниневії. В них знайдено норми звичаєвого права, які нагадують норми, що характерні саме для періоду патріархів, але ніяк не для більш пізніх періодів.

Старозавітний погляд на походження людини також може слугувати одним із доказів месопотамського походження Патріархів. Історії Творіння і Потопу, що представлені в книзі Буття (Бут. 2: 6-9) не мають паралелей в єгипетській чи хананейській літературі. Проте багато деталей вавилонського міфу про Потоп дуже близькі до біблійної історії. У 1872р. Джордж Сміт знайшов у бібліотеці Ашшурбаніпала давню версію Потопу (ще старішу, ніж знайдена в Ниневії у 1853р.). Потім стало відомо, що ця версія засновується ще на більш старих джерелах, які можна датувати III тис. до н.е.

Вавилонська розповідь про Потоп переказується і в епосі про Гільгамеша. Мова йде про правителя Урука (міста в Південній Вавилонії), який, бажаючи вічно жити, зустрічається з Утнапішті, єдиною людиною, що зуміла отримати безсмертя. В давні часи, коли боги вирішили знищити людство у водах всесвітнього Потопу, бог Еа попередив про майбутню катастрофу Утнапішті та його жінку. Ті побудували великий корабель і узяли тварин по парі. Бог бурі Енліль, шкодуючи про влаштований ним потоп, нагороджує Утнапішті вічним життям.

Багато деталей вавилонського міфу про потоп дуже близькі до біблійної історії, отже, залежність від нього є очевидною. Біблійна історія Потопу заснована скоріш на північно-месопотамській, а не на вавилонській версії. В першій – ковчег зупиняється на горі Арарат у Вірменії, що знаходиться північніше Харрана. У другій (вавилонській версії) мова йде про гори, які знаходяться східніше Месопотамії.

Кожен з Патріархів традиційно асоціюється з тим чи іншим районом Палестини: Авраам – з Мамре, що знаходився південніше Єрусалима (Бут. 13:18) та з містечком Махпела, де знаходилась печера, що стала пізніше усипальницею Патріархів (Бут. 23:17)., Ісаак – з Вірсавією (Бут. 26:23; 28:10), Іаков – з Вефілем, Сихемом і Дофаном (Бут. 33:18; 35:1; 37:17). Археологічні дані свідчать про те, що ці міста вже існували з 2000 по 1700рр. до н.е. Отже, археологічні дані підтверджують біблійну традицію, відповідно до якої батьківщиною Патріархів був район Харрана.

4. Результати археологічних розвідок долини Йордану.

Одним із процвітаючих районів Палестини була долина Йордану. В книзі Буття говориться про квітучі райони та про знищення міст цього району “сіркою та вогнем” (Бут. 19: 24-28). Сірка на вогонь могли свідчити про вулканічний вибух, проте в цій частині світу нема вулканів. Тому археологи схиляються до думки, що цей епізод описує землетрус, який для рифтових рівнин є звичайним.

З Содомом і Гоморрою, які, скоріш за все, розташовувались біля південного берегу Мертвого моря, пов'язували самі різні пам'ятки, в тому числі давня городища Баб ед-Дера і Нумерія в Йорданії. Розкопки цих поселень показали, що вони були винищені вогнем близько 2300р. до н.е. – в кінці періоду ранньої бронзи. Існували вони достатньо довго, оскільки погребіння на кладовищах відбувались протягом майже тисячі років. До руйнації Содом і Гоморра входили в коаліцію п'яти міст (Бут. 14:2) в долині ріки Йордан. У 1980р. У.Е.Расті та Р.Т. Шауб повідомили про те, що саме в цій частині узбережжя Мертвого моря була виявлена така група з п'яти міст (городища Баб ед-Дера і Нумерія входять до їх числа). Британські геологи, що обслідували у 2000р. дно Мертвого моря, виявили на глибині більш 100 метрів залишки якихось споруд, які вони поспішили зв'язати з легендарними містами.

5. Датування основних подій патріархальної епохи.

За дійсну точку відрахунку для єврейської етноісторії прийнято вважати “перехід” з-за Євфрату, при цьому обосновується визнання патріархів Авраама, Ісаака та Іакова історичними особистостями, пов'язаними зі спільністю “ібри” (ті, що перейшли). Переселення цих народів на захід пов'язується з війною касситського царя Вавилону Кадашман-Харбе, що призвело до вигнання за межі Месопотамії усіх сугієв-аморреєв. Ця подія датована XIV ст. до н.е. А.А.Немировський має всі підстави вважати, що вона мала той масштаб та наслідки, які б могли стати першим повштовхом давньоєврейського етногенезу”.

При цьому міграція предків євреїв з південної Месопотамії отримує як фактологічне обґрунтування, так і конкретний хронологічний репер – початок XIV ст. до н.е. Датування подальших етапів та розповсюдження общності “ібри” в Сиро-Палестинському регіоні синхронізована з розселенням арамеїв в сирійському степу в середині XIV ст. до н.е. При цьому підтверджуються засвідчені патріархальною традицією контакти євреїв з хеттами, влада яких над Палестиною у др. пол. XIVст. до н.е. фактично доведена. Датування основних подій патріархальної епохи також відповідає заключенням елліністичних та іудейських хронографів.

Отже, ми намагалися співвіднести біблійську патріархальну традицію з археологічними даними. В результаті можна дійти висновку, що події та епоха, про яку йдеться мова у книзі Буття, відноситься до II тис. до н.е., про що свідчать численні розкопки в цьому регіоні.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте основні археологічні гіпотези історизму патріархальної традиції та історико-фантастичної компіляції.
2. Яка роль археології в розкритті історії патріархів книги Буття?
3. Проаналізуйте археологічні версії щодо походження патріархів.
4. Чи відповідає датування основних подій патріархальної епохи заключенням елліністичних та іудейських хронографів?

Тема 4. Завоювання ізраїльтянами Ханаана.

План

1. Завоювання ізраїльтянами Ханаана: біблійні та історичні позиції.
2. Розкопки Ієрихону.
3. Археологічні розвідки руїн міст Вефалія-Гая, Лагіша та Асора.
4. Співвідношення біблійних подій та археологічних свідчень.

1. Завоювання ізраїльтянами Ханаана: біблійні та історичні позиції.

З історії завоювання, що представлена в книзі Ісуса Навина слідує, що воно проходило в довгій та тривалій боротьбі. Військова компанія, якою керував сам Ісус Навин, проходила в три фази: 1. Забезпечення плацдарму в центральній горбистій частині країни завдяки захопленню міст Ієрихону та Гая, а також заключенню союзу з гаваонітами (Нав. 6-9). 2. Походи на південь, які не торкнулись Ієрусалиму, проте зачепили всі інші території, де пізніше мешкало “коліно Іудово”. 3. Успішні війни в Галилеї, в ході яких не було зруйновано жодної фортеці, крім м. Асора (Нав. 11).

Складається враження, що ізраїльтяни підкорили собі всю країну. Проте перша глава книги Суддів дає зовсім іншу картину. Ці землі були підкорені не в ході однієї військової операції, якою керував Навін, а протягом довгого часу, оскільки ізраїльтяни змушені були воювати з багатьма племенами. Таким чином, ізраїльтяни не підкорили собі всю країну. В книзі Ісуса Навина наводиться список земель, які не були захоплені (Нав. 13.).

Археологічні дані свідчать про те, що у XIII ст. ізраїльтяни провели масштабні військові дії, внаслідок яких ними було зруйновано декілька важливих хананейських міст-держав. Це дало їм можливість поселитися в цій країні (перш за все, в гористій її частині).

Протягом XII і XI ст. до н.е. на терені Палестини велись постійні війни. Археологічні розкопки свідчать, що міста були зруйновані від одного до чотирьох разів, причому між цими руйнаціями практично не було виявлено кореляції в часі. До часу вибору Саула на царство (приблизно 1030рр. до н.е.) ізраїльтянами були зайняті лише центральна гориста частина країни та частина Трансіорданії. Їм важко було воювати з противником на рівнині, оскільки ізраїльтяни не мали колесниць (Суд. 1:19).

2. Розкопки Ієрихону.

На шляху завойовників стояв Ієрихон. Згідно єврейській традиції, Бог зруйнував міські стіни після того, як ізраїльтяни протягом семи днів обходили навколо міста (Нав. 6.). Інтерес археологів до Ієрихону був пов'язаний саме з цими обставинами. Розкопки проводились декілька разів різними дослідниками в різний час. Питання про достовірність біблійної традиції захоплення Ієрихону Ісусом Навином досі служить предметом дискусії.

Перші розкопки Ієрихону проводились німецькими вченими Е. Зелліном та Т. Ватцингером у 1908-1910рр. Значну кількість відкриттів було зроблено британською експедицією під керівництвом професора Дж. Гарстанга у 1930-1936рр. Зокрема, ними встановлено, що місто було засноване за часів неоліту ще до появи кераміки. Таким чином, Ієрихон вважається старішим з міст Палестини, які було розкопано археологами. Зразки пізньої кераміки дозволили Гарстангу дійти висновку, що місто було зруйноване не пізніше 1385р. до н.е. (у 30-ті роки XXст. більшість археологів датували Вихід саме цим періодом). На захід від городища Гарстанг винайшов великий некрополь. Єгипетські скарабеї (коло 160 екземплярів, більшість з яких гіксоського періоду) входили в поховальний інвентар. Їх вивчення дозволило вченому датувати ці пізні поховання часом правління Аменхотепа III (1388 –1351рр. до н.е.).

Спільна британо-американська експедиція під керівництвом Кетлін Кеньон (1952 – 1958рр.) переглянула висновки Гарстанга. Кеньон встановила, що одна з розкопаних ним стін датується III тис. до н.е., а деякі з шарів, котрі Гарстанг датував XIVст. до н.е. необхідно віднести до сер.XVI ст. до н.е. (тобто до часу вигнання гіксосів з Єгипту). Після довгого запустіння, в XIVст. до н.е. Ієрихон відродився, проте через декілька десятиліть був зруйнований знову, на цей раз остаточно. Кеньон датує цей останній період обживання 1375-1300рр. до н.е. Процеси ерозії призвели до того, що з останнього періоду існування міста (1550–1200рр. до н.е.) не залишилось майже нічого.

Таким чином, і Гарстанг, і Кеньон віднайшли в Ієрихоні метровий шар попелу, зруйновані стіни, багато наповнених зерном посудів у помешканнях городян (що вказує на той факт, що пожежа і руйнування відбулись після жатви). Проте археологи не мають можливості ні встановити точну дату падіння міста, ні спосіб його захоплення ізраїльтянами. Італійські археологи Лоренцо Нігро та Ніколо Марчетті, що продовжили розкопки Ієрихону у 1997р. стверджують, що вони не знайшли там ніяких слідів руйнувань, котрі можна було б пов'язати з приходом ізраїльтян.

Отже, багато деталей в описанні Ієрихона в книзі Ісуса Навина (зокрема, прибудовані до північної ділянки оборонної стіни житлові будинки) дійсно підтверджуються археологічними даними – очевидно, вони записані зі слів очевидця. Проте останні шари руйнувань та пожеж датуються кінцем XIVст. до н.е., що входить у протиріччя з сучасними поглядами на можливу дату Виходу – коло 1200р. до н.е. Можна припустити, що деякі епізоди, включені в історію завоювання Ханаана, насправді відносяться до більш раннього періоду і можуть бути пов'язані з повстаннями хабіру в XIVст. до н.е. Дані про напади Хабіру на Ієрихон мають у одному з документів Амарнського архіву. Частина хабіру, серед яких було чимало семитів, могли ввійти до складу ізраїльського народу і принести з собою спогади про штурм Ієрихону та інших міст Ханаана. З часом ці розповіді злились в єдину повість про завоювання, де різні за часом події остаточно переплутались і в такому вигляді увійшли до офіційних хронік.

3. Археологічні розвідки руїн міст Вефалія-Гая, Лагіша та Асора.

Згідно з біблійською історією, першим містом, що захопили ізраїльтяни, було м. Гай, яке Ісус Навін спалив і “обернув на вічні руїни” (Нав. 8:28). Проте розкопки показали, що Гай було повністю зруйновано у 2400р. до н.е. і місто більше не відбудовувалось. Тобто, до завоювання воно вже було зруйноване. Як тоді розуміти цей епізод Біблії?

Існують три основні теорії:

1. Історію, що пояснює походження руїн, було придумано пізніше.
2. Гай було тимчасово зайнято мешканцями Вефілія, який знаходився за півтори милі від нього, – в цьому випадку зостається зовсім незрозумілою фігура “царя Гайського” (Нав.8).
3. Історія завоювання Вефілія була використана для пояснення походження стародавніх руїн.

З руїнами Гая до недавнього часу ототожнювали городище ет-Телль, розташоване в 2 км. на південний схід від сучасного арабського селища Бейтин. Розкопки проводились Джудіт Маркет-Краузе (1933-1935рр.) та Дж. Каллавеєм (1968-1972рр.). Ними було встановлено, що місто виникло приблизно у 3100р. до н.е. і було повністю зруйноване у 2250р. до н.е. Недавно Д.П. Лівінгстон припустив нову локалізацію стародавнього Гая – городище Кірбет Нісья.

Слід зазначити, що в книзі Ісуса Навина відсутня розповідь про руйнування Вефілія, хоча пам'ять про його руйнацію збереглась (Суд. 1:22-26). Розкопки Вефілія було проведено

Олбрайтом у 1934р. і доведено, що місто було зруйноване у XIII ст. до н.е. (вчений припускає, що ізраїльтянами).

У 10 главі книги Ісуса Навіна описуються події війни, в ході якої Навін завоював територію, минувши сильні фортеці Іерусалим і Газер. Місцезнаходження цих міст, крім Македа, на сьогоднішній день вже встановлено. При цьому в деяких випадках можна стверджувати, що військова компанія дійсно мала місце. Скажімо, розвалини Лагіша були знайдені на терені сучасного Тель-ед-Дувейра британською експедицією під керівництвом Старкі (1932-1938рр.). Це місто, як і Вефіль, було зруйновано у XIIIст. до н.е.

Єдиним укріпленим містом, що було зруйноване Ісусом Навіном в Галилеї, був Асор (Гацор) (Нав. 11:10-13). Місцезнаходження цього міста було встановлено у 1926р. (експедиція Й. Ядіна) – він знаходився в Тель-ель-Кеда, в 10 милях північніше Галілейського моря, на перехресті шляхів з Єгипта в Сирію та Месопотамію. Ядін був упевнений, що Асор було зруйновано в XIII ст. до н.е. ізраїльтянами Ісуса Навіна. Проте не всі розділяли його точку зору.

Розкопки м. Асора було відновлено у 1990р. А. Бен-Тором і М. Рубіато. Вченими встановлено, що місто процвітало в епоху середньої (1800-1550рр. до н.е.) і пізньої (1550-1200рр. до н.е.) бронзи. В цей час Асор, очевидно, очолював коаліцію міст північного Ханаана. Ім'я правителя Асора Ібні-Адду (син Адада – бога-покровителя міста) більш 20 разів згадується в клинописних текстах з архіву Марі (XVIII ст. до н.е.). В Амарнському архіві збереглися 4 листи, які було надіслано Ехнатону (1351-1334рр. до н.е.) від Абді-Тірши, єдиного на той час правителя Ханаана, який носив царський титул.

В 1990р. в Асорі було знайдено декілька клинописних текстів середньої бронзи та часів Ехнатона. Залишки палацу датуються XIV ст. до н.е., тобто приблизно часом Абді-Тірши. Палац і все місто було пограбовано, потім спалено. Кам'яні статуї палацу (включаючи і єгипетські) було розбито, деяким відбито голови і руки. Декілька статуй були кимось закопані під полом палацу, таким чином їх уберегли від руйнування. Вчені датують їх XIV – XIII ст. до н.е. Проте більшість археологів вважає, що цього недостатньо, щоб впевнено вказати на дату руйнації – 1230р. до н.е. (як це зроблено Ядиним). В єгипетських джерелах місто останній раз згадується у 1290р. до н.е. у зв'язку з походом Сеті I (1290-1271рр. до н.е.) проти декількох непокірних міст Ханаана. Разом з тим вчені погоджуються, що цілеспрямоване руйнування єгипетських та хананейських статуй при захопленні міста виключає участь у цьому єгиптян та хананейців. Участь філістимлян та інших “народів моря” також маловірогідна: місто знаходилось занадто далеко від узбережжя, жодного характерного для філістимлян фрагмента кераміки егейського типу при розкопках знайдено не було. Отже, залишаються ізраїльтяни чи якісь інші народи Ханаана.

4. Співвідношення біблійних подій та археологічних свідчень.

Матеріальні залишки руйнації Вефіля, Лахіша і інших міст XIII ст. до н.е. засвідчує, що війна (подібна до тієї, що описана в десятій главі книги Ісуса Навіна) дійсно мала місце. Саме в цей час частина народу, що став пізніше народом Ізраїлевим, увійшла на територію Палестини.

В одних випадках археологічні свідчення протерічать біблійним текстам, зокрема, розгром Арада (Чис. 21:3; 33:40), перемога ізраїльтян над аморреями в Трансїорданії (Чис. 21:21-32), над хананеями при Хевроні, Іармуфа (Нав 10:5). В інших випадках – підтверджують їх (завоювання Лахіша, Асора, Вефіля), хоча і з значними археологічними кореляціями, які не дозволяють твердити про єдине велике вторгнення. Більш реальною вбачається затяжна серія регіональних воєн проти конкретних хананейських міст. Ці локальні сутички ізраїльтян з хананеями переросли в розповіді Ісуса Навіна в єдине нашестя. Вчені вважають, що це приєднання було складним процесом, в ході якого ряд

хананейських міст, які були послаблені 300-літнім єгипетським пануванням, підкорився ізраїльській етнічній групі.

Слід зазначити, що зостається певна кількість не вирішених проблем, що стосуються Ієрихона, Гая і Сіхема. Також існують неспівпадіння біблійної хронології з археологічними даними, згідно з якими Вихід слід датувати XIII ст. до н.е. В третій книзі Царств (3 Цар. 6:1) говориться, що Соломон почав будівництво Храму через 480 років після Виходу, в четвертий рік свого царювання (згідно останніх досліджень бібліїстів, приходився на 959р. до н.е.). В цьому випадку ми повинні вважати часом Виходу 1439р. до н.е. Хоча існує версія, що число 480 отримано шляхом помноження дванадцяти традиційних поколінь між Виходом та часом Соломона на 40-літню "їх тривалість". Якщо ми візьмемо більш реальне значення, що дорівнює в середньому 25 рокам для одного покоління, то час виходу прийде на третю чверть XIII ст. до н.е., що відповідає археологічним даним.

Питання для самоконтролю

1. Співвіднесіть біблійні події та археологічні свідчення щодо завоювання ізраїльтянами Ханаана.
2. Ким і коли проводились розкопки Лагіша?
3. Які результати розкопок Ієрихона?
4. Прокоментуйте висновки археологічних розвідок Асора Й. Ядіним (50-ті роки XXст.).

Тема 5. Археологічні дослідження часів Ізраїльсько-Іудейського царства.

План

1. Історичний фон.
2. Археологічні знахідки часів правління Саула (1030 – 1000рр. до н.е.).
3. Ізраїльсько-Іудейське царство за часів Давида (1000 – 965рр. до н.е.).
4. "Археологія об'єднаної монархії". Розкопки храму Соломона.

1. Історичний фон.

В кін. II тис. до н.е. в Палестині вже існував союз ізраїльських племен і об'єднання філістимлянських міст. У 1150-1050рр. до н.е. відбувається укріплення племенного союзу ізраїльтян. Поступово вони перестали кочувати і почали займатись рільництвом, навчилися виготовляти залізні знаряддя праці і зброю. Філістимляни час від часу здійснювали набіги на поселення євреїв, що призвело до війни між ними. Під час цієї війни і виникла Ізраїльська держава. Вожді південних колін (таку назву мали єврейські племена) проголошують Саула царем (близько 1030рр. до н.е.). Велика заслуга Саула полягала в тому, що він зумів вигнати філістимлян із гір. Давид настільки послабив їх позиції і зменшив володіння, що вони вже ніколи не були для ізраїльтян серйозними суперниками (за легендою, єврейський юнак Давид вийшов переможцем у поєдинку з воїном-велетнем філістимлянином Голіафом). Захопивши в хананеїв Ієрусалим, Давид зробив його своєю резиденцією. Згодом було заключено умову з філістимлянами, і територія держави поширилась до Червоного моря. Молодший син Давида Соломон займався будівництвом. В часи його правління було споруджено грандіозний Ієрусалимський храм.

Традиція зображує час Давида і Соломона як епоху процвітання, коли єдина Ізраїльська держава, визнана всіма сусідами, веде активну зовнішню політику, торгівлю, зокрема, з Єгиптом (3 Цар. 10:28-29), укріплює міжнародні зв'язки шляхом укладення династичних шлюбів. Археологія і аналіз не біблійних письмових джерел вносить деякі корективи в традиційні уявлення про цей час. Єгипет підтримував тісні стосунки з Ханааном протягом

всього пізнього бронзового віку (1550-1150рр. до н.е.). Криза на Близькому Сході, причини якого досі є предметом наукових суперечок, не дозволяє Єгипту активно втручатися у справи Східного Середземномор'я. Це сприяє формуванню в Ханаані нових самостійних держав, в тому числі Ізраїлю, Моава, Аммона, Едома.

Археологічні дані доводять, що в кінці Хст.до н.е. значно зменшується надходження товарів з Єгипту в Палестину. Предмети єгипетського імпорту зустрічаються тільки в приморських містах Ханаана, які традиційно були пов'язані з Єгиптом. У поселеннях передгір'я, де мешкають ізраїльтяни, вони відсутні. Проте кількість фінікійських товарів зростає, що вказує на тісні торгівельні стосунки між цими державами. Повідомлення, що Соломон узяв за дружину єгипетську принцесу (3 Цар 3:1; 7:8; 16:24) і про його торгівлю з Єгиптом (3 Цар. 10:28), за даними археології, дуже сумнівні. Скоріш за все, цей епізод є більш пізньою вставкою автора, який писав багато років пізніше цих подій і який не був опізнаним у реальній ситуації. Розповідь про купівлю в Єгипті коней і колісниць для армії Соломона є явною помилкою. Єгипет не експортував коней, а навпаки змушений був їх ввозити. Нове зближення Єгипта з Палестиною почалось тільки після розподілу Ізраїлю і Іудеї.

2. Археологічні знахідки часів правління Саула (1030 – 1000рр. до н.е.).

Єдині прямі археологічні свідчення про часи правління Саула було знайдено під час розкопок його столиці в Гіві, де розкопано залишки палацу. "Гіва" у перекладі з давньоєврейської означає пагорб. У. Олбрайт датував сліди першого поселення на цьому місті XIII ст. до н.е. Воно було зруйноване у 1100р. до н.е., що археологи пов'язують з війною ізраїльських племен проти коліна Веніамінова. Потім на цьому місці було збудовано фортецю Саула, яку також принаймні два рази було зруйновано.

Місто Гіві знаходилось у трьох милях північніше Єрусалиму, на пагорбі при дорозі, що веде на північ, до Вефілю, Силому і Сихему. Фортеця-палац мала два поверхи. Родина Саула мешкала на другому поверсі. Фортецю було обнесено подвійною стіною, складеною з грубо обтесаного каміння. По кутах стояли великі башти, з яких захисники фортеці могли стріляти і кидати каміння у ворога. Така резиденція була відмінною від фортифікаційних споруд Месопотамії, Сирії чи Єгипту. Проте її простота була в стилі Саула, який був перш за все воїном і харизматичним героєм, а не освіченим вельможею - космополітом.

Знахідки, що зроблено в Гівах, свідчать про просте життя її мешканців. Тут було знайдено два види найбільш характерної для цього часу зброї: бронзові наконечники стріл і камені для праці. В домівках мешканців знайдено залізний носок лемеха, оселок, кераміку, прядку, жернова для молотьби зерна та великі глечики для зберігання зерна, вина та масла. Кераміка чисто функціональна, практично без будь-яких прикрас. Знайдено багато грубо зроблених закопчених горщиків для приготування їжі, невеликі миски та тарілки. Самими витонченими виробами були чорні палив'яні горщики для масла та глечики рожевого або жовтуватого кольору, які іноді прикрашені по колу смужками червоного чи коричневого кольору. Незважаючи на міцність фортеці, її було зруйновано, можливо, перед битвою при Міхмасі (описано в 1 Цар. 13-14). Згодом ізраїльтяни побудували на її місці невеликий, але укріплений форт.

3. Ізраїльсько-Іудейське царство за часів Давида (1000 – 965рр. до н.е.).

За біблійною традицією, Давид (подібно до Саула) був обраний на роль лідера не за правом наслідування, а тому, що зміг продемонструвати володіння особливим даром (харизмою), яку отримав безпосередньо від Бога. Таким чином, він був останнім харизматичним героєм, оскільки в кінці його правління ієрусалимський трон став спадковим. При Саулі та Давидові могутність Ізраїлю значно зростає. В його армії були критяни і

філістимляни, що значною мірою забезпечило успіх військових операцій. Він підкорив собі філістимлян, маовітян, аммоніян і ідуміїв, ряд хананейських міст (Беф-Сан і Іерусалим), а також Арамейську (Сирійської) держави з містами Дамаск і Сова. Таким чином, Ізраїльсько-Іудейське царство стало одним із наймогутніших на терені між Євфратом та Єгиптом.

Однією з археологічних пам'яток, яку найчастіше пов'язують з ім'ям Давида, є Єрусалим. Археологічні роботи на його терені ведуться вже протягом 150 років (початок покладено у 1867р.). В різні часи дослідженням міста займалися А. Мазар, К Кеньон і Й.Шило (1961-1967рр.), М. Стейнер та ін. Найдавніші знахідки відносяться до періоду ранньої бронзи (3200-2200рр. до н.е.). Це дві однокімнатні споруди і деяка кількість керамічних виробів. В епоху середньої бронзи (2200-1550рр. до н.е.) місто було важливим міським центром. До цього періоду відносяться масивна міська стіна, великі башти біля джерела Гіон, залишки каналу на східній стороні міста. Для періоду пізньої бронзи (1550-1150рр. до н.е.) характерна “ступінчаста споруда”, погребіння на горі Елеонській та єгипетський храм північніше міста.

Розкопки підтверджують існування у Хст. до н.е. в місті оборонних та суспільних споруд (капітелей), святилищ. Не знайдено тільки житлових будинків. В кінці Хст. – поч. ІХ ст. до н.е. місто значно розростається, займає площу 12 га., в ньому розташовано суспільні споруди та невеликий житловий квартал (приблизно на 2 тис. чоловік). Кеньон підкреслює, що Давид перейняв хананейську фортифікаційну систему міста, реставрував і розширив тераси. Але саме тераси в більшій мірі зазнали руйнування та ерозії, тому на них збереглися лише одиничні будівлі більш пізнього часу. На крутому східному схилі пагорбу, над джерелом Гіоном, відкрито масивну споруду, яку умовно віднесено до Хст. до н.е. Це гігантська опірна стіна висотою 16,5 м., яка підтримувала монументальну конструкцію. Розташування її на вершині пагорба характерно саме для часу Давида, оскільки при Соломоні акрополь було зміщено на північ. При подальшому збільшенні міста на схід ця опорна стіна прийшла у занепад. Отже, крім міських укріплень, в Іерусалимі не було винайдено інших будівель, які б відносились до часів Давида чи Соломона.

4. “Археологія об'єднаної монархії”. Розкопки храму Соломона.

Якщо при Давиді царство набуло сили, то розквіт держава отримала при Соломоні. Давид завжди залишався воїном, а Соломон (961 – 922рр. до н.е.) мав за мету стати заможним, світським, культурним правителем. Саме за його часів у країні ведеться велике будівництво, що підтверджується археологічними розкопками. Вефсаміс – хананейське місто, повністю спалене за часів Давида і відбудоване знову за новим планом. Біля середини Хст. до н.е. навкруги міста було побудовано каземанту оборонну стіну товщиною 4,1м., за якою, повторюючи її форму, йшла кільцева дорога. Вулиці було прокладено по радіальній схемі, будинки чотирьохкімнатні, що характерно для цього часу. Лахіш, яке було зруйновано у сер XII ст. до н.е., відродилось у Хст. до н.е. у вигляді поселення. Археолог А. Мазар обережно датує його часом Єдиного царства. Пізніше тут було побудовано палацовий комплекс і масивні оборонні споруди.

Мегіддо. На місці великої пожежі 1000р. до н.е. виникло поселення, яке не мало ні значної фортифікаційної системи, ні суспільних будівель. За висновками експедиції Й. Ядіна (1930р.), Мегіддо за часів Соломона перетворилось на значну фортецю. Місто було оточено казематною стіною, на площі розташовано палац правителя, укріплений особливою стіною з чотирьохкамерними воротами, а також ряд суспільних будівель. Усі споруди побудовано з обтесаного каменю. Шестикамерні ворота, які укріплені виступаючими баштами, закладено також з обтесаного каменю. Подібні палацові споруди було відкрито в Сирії. До ІХст. до н.е. відноситься будівництво великого комплексу, помилково визначеного частиною археологів як “конюшні Соломона”.

Й. Ядін довів, що будівля відноситься до IX ст. до н.е., тобто до періоду царювання Ахава. Конюшні були розраховані на 450 коней, були поділені на окремі відсіки шириною 3 метри. Для виводу коней мались 3-х метрові проходи. Також в Мегіддо відкриті залишки і інших масивних споруд, в тому числі резиденція правителя, відокремлена від інших будівель квадратною стіною зі стороною коло 60м. У. Олбрайт відмічав, що в характері кладки цих будівель є явні ознаки запозичень з фінікійської будівничої практики (зокрема, чергування подовжнього та поперечного положення довгих та вузьких кам'яних блоків). Він також звернув увагу на знахідки в Мегіддо найдавніших в Ізраїлі кам'яних капітелів протоеолійського стилю. Вони прикрашали пілястри воріт, що вели на палацовий двір, і з того часу стали характерною ознакою ізраїльської архітектури протягом усього раннього залізного віку. Такі капітелі знайдено в Асорі, Іерусалимі, Самарії та інших містах.

Мегіддо захищав підступи до Ездрилонської долини, тому мав важливе стратегічне значення. Будь-яка армія, що мала за мету вторгнення в Ізраїль, зустрічала на шляху Мегіддо, тому саме місто часто було ареною багаторазових битв. Мегіддо – це Армагедон Откровення. Під час написання Откровення на цьому місці відбулось не менш 13 великих битв, багато з яких згадано у Старому Завіті. Саме тому, мабуть, Іоанн розглядав це місто як місце великої битви кінця часів. І саме в Мегіддо у 609р. до н.е. загинув у битві з єгиптянами цар Іосія, останній з енергійних правителів коліна Давидова, з яким іудеї пов'язували надії на відродження держави і якого називали “другим Давидом”.

Асор було відроджено коло 1000 – 732рр. до н.е. В 732р. до н.е. місто було зруйновано асирійським царем Тіглатпаласаром III. Його територія, порівняно з давнім хананейським містом XV – XIVст. до н.е., скоротилась у 20 разів, населення могло скласти не більше 1000 чол. Знайдені Й. Ядиним шестикамерні ворота були зв'язані з казематною стіною, що оточувала городище. Майже такі самі ворота було знайдено в Меддіго й Газері, в містах, з якими Біблія пов'язує будівничу діяльність Соломона (3 Цар. 9:15). Ядін датував їх Хст. до н.е., тим самим поклавши початок “**археології об'єднаної монархії**”. В останній час деякі археологи, зокрема Ізраель Фінкельштейн, піддали сумніву його датування та всю реконструкцію періоду “археології об'єднаної монархії”. На їх думку, в Писанні всі досягнення Давида і Соломона в будівництві дуже перебільшено; останні були, в кращому випадку, звичайними племенними вождями, а не повелителями всього Ханаана і не мали стільки ресурсів для проведення грандіозних будівничих робіт. Усі великі монументальні споруди ці дослідники відносять до IXст. до н.е., коли Ізраїль і Іудея сформувались як дві самостійні держави. Одним із завдань розкопок в Асорі у 1990-х роках було уточнення датування “врат Соломона” та інших ранніх монументальних споруд. Було встановлено, що і ворота, і казематна стіна, і адміністративні споруди побудовані в один час у др. пол. X ст. до н.е. (коло 950р. до н.е.), тобто вони могли бути побудовані при Соломоні чи при його наступнику Іеровоамі I, який очолив північне Ізраїльське царство після смерті Соломона.

Храм Соломона

Особливу увагу Соломон приділяв Іерусалиму, де ним було побудовано палац, храм і урядові споруди. Храм було викладено з вапняних (рос. – известковых) та бальзатових блоків, фасад прикрашено багаточисленними зображеннями левів, божеств та інших фантастичних істот. Храм функціонував протягом приблизно 550років і принаймні 3 рази перебудовувався. Перша фаза його існування – між 1300 – 1000рр. до н.е. В цей час він являв собою прямокутну споруду, побудовану на високій штучній платформі (21x32м.) і повернену головним фасадом на південно-схід. Храм складався з 3-х приміщень: відкритого портика, вестибюля (пронаоса) і зали, в якій розташовувалось святилище (“Свята святих”). Друга фаза – 1000-900рр. до н.е. (час Соломонова храму). В цей період з'явилися бальзатові пілони, що було встановлено позаду колони портика та в проходах; деякі нові рельєфи в центральному святилищі та задній стіні зали. Третя фаза – 900-750рр. до н.е. Було добавлено ряд приміщень, що оточували храм по периметру з трьох сторін. Як і перед Єрусалимським

храмом, перед входом малась вимощена плитками площадка з установленим на ній резервуаром для вапна. Краї платформи, на якій стояв храм, було оформлено бальзаковими блоками з зображенням левів, сфінксів та інших фантастичних істот. Перед входом стояли дві масивні бальзатові колони товщиною до одного метра (збереглися тільки їх основи). Половину портика було вислано кам'яними плитами, на яких вирізано відтиск гігантської людської ступні – символічне зображення слідів божества, що мешкало в храмі (вірогідно, що воно було присвячене Ваал-Хаддаду). На протилежному від входу кінці зали, на підвищенні, знаходився подіум, на якому знаходилось святилище. На задній стіні “святого святих” знаходилась ніша, очевидно, для статуї божества. Подіум і стіни храму прикрашені рельєфами із зображеннями гірських богів, рослинним орнаментом тощо.

Археологами було розкопано також храм Айн-Дара (1980-1985рр.) в Північній Сирії. Він існував в один час з храмом Соломона, близький до нього розміром і плануванням. За рахунками археологів, з приблизно 65 архітектурних елементів, що присутні в описанні Храму Соломона та храму в Айн-Дара, тотожними визнано 33. Храм Айн-Дара заповнює хронологічну прогалину між храмом пізнього бронзового віку в Асорі (1500-1200рр. до н.е.) і храмом в Телль-Тайнат (VIII ст. до н.е.). Останній було знайдено у 1936р. в Північній Сирії, приблизно у 80км. від Айн-Дара). З упевненістю можна говорити, що всі ці храми, в тому числі і храм Соломона, являють собою єдину лінію розвитку культової архітектури.

Отже, археологічні дослідження Сиро-Палестини к. II тис. до н.е. – поч. I тис. до н.е. не відкидають те, що окремі фрагменти, зображені в Біблії (будівництво в Асорі, Мегіддо, Єрусалимі тощо) дійсно мали місце. Проте багато з вивчених споруд через ерозію не піддаються точному датуванню, що не дає можливості археологам з упевненістю стверджувати про їх побудову саме в період Єдиного царства.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте історичний фон періоду “золотого віку” Ізраїльсько-Іудейського царства.
2. Проаналізуйте основні результати археологічних досліджень Палестини періоду Ізраїльсько-Іудейського царства.
3. Розкрийте сутність “археології об’єднаної монархії” Ядіна.
4. Які археологічні дані отримані при розкопках храму Соломона?

Тема 6. Період після полону. Палестина в елліністичну епоху.

План

1. Історичний фон.
2. Палестинське суспільство у VI – IVст. до н.е.
3. Іудеї в Месопотамії та Єгипті.
4. Археологічні дослідження Палестини епохи еллінізму.

1. Історичний фон.

Нагадаємо, що починаючи з VIII ст. до н.е. Ассирія розгромила союз Ізраїльського та Дамаського царств і захопила Ізраїль (722р. до н.е.). Більшу частину євреїв було забрано в полон, а на їх землі поселені вавилонські колоністи (самаритяни). Іудеям удалось зберегти незалежність. Іудейський цар Іосія (639 – 609рр. до н.е.) мріяв про відновлення Ізраїльсько-Іудейського царства. Здавалося, що після розгрому в 612р. до н.е. ассирійського царства це стало можливим. Проте в 609р. до н.е. на Іудею нападає єгипетський фараон Нехо, а в 587р.

до н.е. – вавилонський цар Навуходоносор II. Він захопив Єрусалим і переселив 10% іудейського населення, в основному міських ремісників і знать, у свою столицю – Вавилон. У 530р. до н.е. Вавилон захоплено перським царем Кіром, і землі Палестини входять до складу Перської імперії. Кір пообіцяв повернути депортовані народи на їх історичну батьківщину, відновити їх святилища та повернути нізвержених ідолів.

У VI – IVст. до н.е. внутрішні справи провінції Перської імперії Іудеї вирішувались першосвящениками. Питаннями зовнішньої політики займався правитель, призначений персидським двором. Самим відомим з них був Неємія, іудейський мирянин, який став сановником при дворі Артаксеркса I (465 – 424рр. до н.е.) і виконував свої обов'язки в Єрусалимі у третій чверті V ст. до н.е. З того часу і по IVст. до н.е. провінція мала статус напівавтономної автократичної держави, яка мала право збирати податки і чеканити власну монету.

У 333 – 331рр. до н.е. Перська імперія була завойована Олександром Великим. Після його смерті у 323р. до н.е. імперію поділили між собою його полководці. Палестина стала прикордонним пунктом між Сирією (династія Селевкідів) та Єгиптом (династія Птоломіїв). На протязі III ст. до н.е. (до 198р. до н.е.) Палестина знаходилась під контролем Єгипту. Потім її захоплено Селевкідами, які намагались об'єднати її з Сирією, насаджуючи елліністичну культуру зі змішаною греко-сирійською релігією, грецьку мову, літературу, спорт, одяг тощо. Ці тенденції досягли кульмінації при правлінні Епіфана (175 – 163рр. до н.е.), які намагались знищити іудейзм і перетворити Храм у місто почитання Зевса. Це привело до повстання Маккавеїв, і протягом IIст. до н.е. тривали постійні військові сутички. У 63р. до н.е. Палестина потрапляє під контроль римлян.

2. Палестинське суспільство у VI – IVст. до н.е.

Навуходоносор завдав Іудеї такої шкоди, що країна почала знов заселятися тільки через кілька років. Насправді процес отримання минулого благоустрою проходив дуже повільно і розтягнувся на цілі три століття, причому нова Іудейська держава з центром в Єрусалимі займала невелику частину порівняно з минулою територією. Частина Самарійського пагорбу була навмисне засипана землею, щоб розбити тут виноградник чи сад. Вефіль було зруйновано у 500р. до н.е., і відбудовано тільки за часів римського панування. Телль-ель-Насва і Мегіддо були зруйновані і покинуті людьми у IVст. до н.е. Самарія є єдиним із досліджених археологами міст, в якому люди продовжували мешкати як після падіння Єрусалиму так і в міжзавітний та новозавітний періоди.

Самаритяни – мешканці північної частини Палестини, близькі євреям племена мовою та культурою. Їх релігія – одна з гілок раннього іудейзму. З найдавніших часів самаритяни вважали своєю головною святиною гору Гаризим поряд із стародавнім Сихемом, а не Єрусалим, центр іудейського культу. Себе вони називали ізраїльтянами і не визнавали ізраїльтянами сусідів-іудеїв. Іосиф Флавій повідомляє, що у IVст. до н.е. самаритяни побудували на горі Гаризим храм, який потім був зруйнований іудейським царем Іоанном Гірканом (134-104рр. до н.е.). Це кінцево віддалило самаритян від іудеїв та їх культу. Самаритяни почитали Тору, хоча їх версія дещо відрізнялась від іудейської (зокрема тим, що в ній особлива увага приділялась почитанню гори Гаризим і їх першосвященики кожного року робили пасхальні жертвоприношення саме на цій горі, згідно з інструкціями, що надані в книзі Виходу). У середні віки самаритяни переслідувались, спершу християнами, потім мусульманами. Їх стародавні книги в основному втрачені, а уявлення про їх вірування та культову практику можливо скласти тільки по писемних згадках ранніх отців Церкви та по археологічних знахідках.

Найдавнішу самаритянську синагогу (III – II ст. до н.е.) винайдено не в Палестині, а на о. Делос. У Палестині вони існували не тільки в Самарії, а й за її межами – наприклад, синагога IIIст. до н.е. в Шаалвімі, що на північно-захід від Єрусалиму. Синагоги в Самарії

почали вивчати тільки з 1990р. Найбільш відома з них – Ель-Кібре (IVст. до н.е.) поряд з давньою столицею Самарії. Архітектура та мозаїка іудейських та самаритянських синагог перших віків до н.е. дуже схожі. Відмінність у тому, що самаритянські синагоги повернуті фасадом у напрямку гори Гаризим, а іудейські – до Єрусалиму.

Нове іудейське суспільство, що склалось у VI – Vст. до н.е., мешкало на невеликій території, яка простягалась від півночі на південь впродовж хребта менш, ніж на 25 миль – від містечка північніше Єрусалиму до Беф-Цура, що знаходився північніше Хеврона. Населення країни у 440р. до н.е. складало менш 50 тис. чол. Своім виникненням воно зобов'язано перському царю Кіру, який проводив по відношенню до захоплених народів нову політику.

Про напівавтономний статус Іудеї у складі Перської держави свідчать значні археологічні знахідки цього періоду. Клейма на ручках глечиків, знайдених археологами при розкопках (датовані V – IVст. до н.е.) з надписами “Іудея”, “Єрусалим” свідчать про автономію у вирішенні фіскальних питань і про впорядкованість ділового життя та збору податків. Саме з цією метою деякі гончарі ставили клеймо на посудини, що мали задану ємкісність. У V – IVст. до н.е. в Іудеї з'являються монети з єврейськими буквами. Існування монет свідчить про достатню автономію провінції Іудея, включаючи право чеканити власну монету.

3. Іудеї в Месопотамії та Єгипті.

Одним із вавилонських міст, в якому, згідно з матеріалами розкопок, існувала єврейська колонія, було місто Нішпур на південно-схід від Вавилону. Тут вченим вдалось виявити архіви значної вавилонської торговельно-лихварської общини Vст. до н.е. Велика кількість єврейських імен свідчить про те, що багато вихідців з Іудеї оселилися саме в цьому районі. Ймовірно, що в той час, коли частина євреїв повернулася з полону і намагалась відбудувати Єрусалим, інші євреї, що zostалися у Вавилонії, процвітали. Багато гончарних виробів з єврейськими надписами свідчить про те, що єврейська колонія в Ніппурі існувала декілька століть.

Свідченнями єврейських поселень у Єгипті є Елефантінські папіруси, що винайдено на одному з островів Нілу. У Vст. до н.е. в Елефантіні, який у цей час був фортецею і носив назву Йев, знаходилась єврейська колонія, яка мала власний храм та єврейський гарнізон. Один із папірусів є копією листа, який було відправлено священиками єврейського храму в Йеві до Багою – правителя Іудеї. Лист написано у 407р. до н.е. В ньому говориться про руйнування храму у 410р. до н.е. і священики просять надати допомогу в його відбудові. Згідно з іншими знайденими документами, храм було відбудовано. Слід зазначити, що єврейські культу в Єгипті мали дещо єретичний характер. Зокрема, на одному з папірусів археологами знайдено список пожертвувань храму в Йеві та тваринні жертви, котрі там принесено (нагадаємо, що, згідно з реформою царя Іосії 622р. до н.е., приносить в жертву тварин дозволено тільки в Єрусалимському храмі). В підсумковому списку жертвоприношень згадано імена 3-х божеств. Існує точка зору, згідно з якою євреї Елефантіни почитали Яхве як свого національного бога, а також під впливом сусідів стали поклонятися хананейським та арамейським божествам.

Елефантінські папіруси дозволили краще зрозуміти арамейську мову Vст. до н.е., яка була офіційною мовою Перської імперії і на ній говорило більшість населення Вавилону та Єгипту. До їх відкриття арамейські фрагменти книги Ездри (в неї входили тексти, що передавали суть офіційних документів перської влади) не могли отримати належної оцінки, оскільки не підкріплювались свідченнями одного з ними часу. Тепер відомо, що мова Ездри повністю співпала з арамейською мовою того часу.

4. Археологічні дослідження Палестини епохи еллінізму.

Основний археологічний матеріал, який відноситься до цього періоду, більшою частиною було отримано в 4-х містах. Перше з них – Маріса (старозавітна Мареша та сучасна Тель-Сандахана) зайняло місце Лахіша як основного міста Ідумеї і стало наочним свідченням процесу елінізації. Подібно до грецьких міст, Маріса було добре сплановано. Вулиці пересікались під прямим кутом. Прямокутна ринкова площа (агора), що знаходилась біля міських воріт, була відкрита з однієї сторони і охайно забудована з трьох сторін торгівельними лавками.

Друге за значимістю місто в цей період – Беф-Цур. Воно знаходилось північніше Хеврона. Фортецю було побудовано, вірогідно, у перський період, коли відносини між Іудеєю і Ідумеєю стали напруженими. У 165-163рр. до н.е. фортецю Беф-Цур укріплено Іудою Макковеем, оскільки вона була форпостом єврейського супротиву сирійцям. Потім її було захоплено, зруйновано і перебудовано за грецьким планом язичеського полководця Вакхіда у 161р. до н.е.

Починаючи з III ст. до н.е. Самарія стає язичеським містом з переважно іноземним населенням. У часи Олександра Великого стародавні ізраїльські укріплення були підправлені та посилені, збудовано декілька круглих башт. Близько 150р. до н.е. навкруги пагорбу було побудовано нову стіну (ймовірно для захисту міста від Макковейів). Також археологами винайдено залишки невеликого храму, датованого III ст. до н.е. і зруйнованого, скоріш за все, коло 108р. до н.е. Іоанном Гірканом, який захопив і знищив головне місто самарян – Сихем.

Велике місто Газер, яке розташоване у передгір'ях на південно-схід від Іупії, було укріплено Макковеями біля 140р. до н.е. Скоріш за все, в цей час у місті мешкало багато євреїв. На скелях навколо міста було винайдено єврейські та арамейські написи.

Культурні зміни в елліністичний період були настільки значними, що про той час, коли Ізраїль контролював усю країну, практично нічого не нагадувало. Змінились навіть предмети побуту: лампи, посуд, прикраси. Архітектура значною мірою еллінізується, країна наповнюється іноземцями, деякі з них стають видатними філософами й вченими. Розкол відбувся і в єврейському суспільстві – заможні євреї не симпатизували Макковеям. Розселення євреїв по світу продовжується. У III – II ст. до н.е. в Олександрії було виконано переклад єврейської Біблії на грецьку мову. Палестина стає свого роду мостом між Азією та Єгиптом і місцем перехрестя важливих доріг, про що свідчать археологічні знахідки.

Отже, протягом VI – IIIст. до н.е. ізраїльське суспільство зазнало значних змін: від переходу до певної автономії за часів перського володарювання до потужної еллінізації після завоювання Олександром Македонським.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте основні риси палестинського суспільства під час перського панування.
2. Проаналізуйте становище іудеїв у Месопотамії та Єгипті в VI – IVст. до н.е.
3. Елефантінські папіруси про релігійні обряди та культові споруди єврейських общин.
4. Розкрийте характер елліністичного впливу на розвиток ізраїльської архітектури, скульптури, господарства.
5. Яким є внесок археології у вивчення літератури Старого Заповіту?

Тема 7. Палестина за часів Ісуса Христа.

План

1. Історичний фон.
2. Будівництво часів Ірода.

3. Розташування будинку Каіафи та місця Тайної Вечері: бібліїстичні та археологічні дослідження.
4. Історія пошуків місця страти та гробниці Ісуса Христа.
 - 4.1. Розкопки єпископа Єрусалимського Макарія 325-326рр.
 - 4.2. Версія Євсенія Кессарійського щодо Елеонської печери.
 - 4.3. Результати відкриття гробниці.

1. Історичний фон.

Після того, як римляни взяли Палестину під свій контроль у 63р. до н.е., вона втратила статус незалежної держави. У 40р. до н.е. месопотамські парфяни загрожували захопити Єрусалим, римляни віддали більшу частину країни в правління своєму ставленику Іроду, який правив країною з 37р. по 4р. до н.е. Ірод був ідумеянином, проте формально вважався євреєм, оскільки його народ було насильно “повернуто” Іоанном Гірканом у 125р. до н.е. Ірод був прихильником грецької культури, тому його правління ознаменувалося повною перемогою еллінізму над більш консервативними тенденціями Макковейів.

2. Будівництво часів Ірода.

Ірод розпочав велике будівництво, яке велось по всій країні і було відмічено західним впливом. Згідно з твердженням історика Іосифа Флавія, “в царстві його не було місця, яке не слугувало б возвеличенню кесаря”. Особливих змін набули три міста: Самарія, Кесарія та Єрусалим.

Самарія повністю змінилася. Під час Макковейських воєн (II ст. до н.е.) вона втратила свої захисні споруди. І хоча місто було частково відбудовано у 57-55 рр. до н.е., до минулої слави йому було далеко. У 37р. до н.е. Ірод відзначає в Самарії своє весілля з Маріам, і через 7 років Август дарує це місто Іроду, який поселив в Самарії 6000 своїх ветеранів, переіменував його в Севастію (тобто місто Августа). Археологами знайдено залишки нових укріплень, храму (Ірод побудував його на честь Августа), стадіону. Останній використовувався протягом декількох століть і був перебудований близько 200р. н.е. у коринфському стилі.

Місто Кесарія знаходилось на узбережжі між горою Кармел і Іюппія. До Ірода це містечко не було особливо помітним. Після відбудови його Іродом воно стало одним з найкрасивіших та значних міст Палестини. Будівництво велось протягом 12 років (25-13 рр. до н.е.). Завдяки будівництву морського молу міська гавань зрівнялась за розмірами з Афінською. Навколо міста було побудовано захисну стіну. Серед суспільних споруд слід виділити храм на честь імператора з великими скульптурними зображеннями, амфітеатр, театр, стадіон і ринок. В 10 ст. до н.е. в місті почали проводитись гладіаторські бої. З 6 по 66р. н.е. римська влада обирала це місто своїм центром. Саме в Кесарії у 70р. Титом було замучено сотні єврейських полонених.

У 1998р. ізраїльськими археологами велись розкопки побудованого близько 20р. до н.е. іподрому. Було знайдено гігантську 150-метрову фреску з зображенням різних тварин (оленів, лисиць, леопардів, коней). На сьогоднішній день це сама велика фреска греко-римського періоду. Вона знаходилась на стіні, що відділяла лавки глядачів від бойових доріжок. Фреску виготовлено близько 170р. до н.е.

Єрусалим також може розглядатися як наглядний приклад перебудов, що здійснювались Іродом у Палестині. Тут він зміцнив міські укріплення, побудував новий храм для євреїв, перебудував цитадель у північно-західній частині храмової зони, назвавши її “Баштою Антонія”, побудував для себе монументальний палац. За часів життя Ісуса центральна частина міста знаходилась вже не на нижньому пагорбі (Офел) на південь від

храму, де вона була у Старозаповітні часи. Тепер вона розташовувалась північніше і західніше священних меж. Тіропеонська долина, що відділяла східну частину міста від західної, тепер була частково заповнена сміттям.

3. Розташування будинку Каіафи та місця Тайної Вечері: біблійстичні та археологічні дослідження.

В Єрусалимі, у верхньому місті, паломники показують місце, де, за переказами, стояв будинок Каіафи і куди привели Ісуса, схопленого на горі Елеонській. Був він там чи ні, тепер достовірно встановити неможливо. Проте погребіння з прахом першосвященика Іосифа Каіафи було випадково знайдено у 1994р. Гусеничний трактор, який працював у районі “Гори Злої Ради”, що розташована південніше Єрусалиму (де, за переказом, Каіафа і його прихильники вирішили згубити Ісуса), провалився у родинний склеп цього першосвященика. Керамічний оссуарій Каіафи зараз знаходиться в Музеї Ізраїлю в Єрусалимі, на експозиції, присвяченій ранньому християнству. Прах Каіафи переказано недалеко від міста. Каіафа, що став першосвящеником при підтримці римлян, не користувався популярністю серед народу. Майже всі члени його родини були знищені зілотами під час іудейського повстання.

Нема впевненості у достовірності вказівок на місце, де знаходився будинок, в якому проходила Тайна Вечеря (споруда у Сіонських воріт в Старому місті, яке показують туристам – *Coenaculum* Трапезна, – побудовано у XIV ст. як меморіал). В Євангеліях конкретного місця не вказується (Мат. 26:22– 23, Лук. 22:10 – 13). Імовірно, що Ісус з учнями зустрів Пасху в гостях у сторонньої людини в одному з будинків Єрусалима. В цьому немає нічого незвичного, оскільки традиції наказують іудеям пригостити в цей день усіх і не відмовляти в гостинності навіть іноземцям. *Coenaculum* - “трапезна, верхній поверх” – термін, який св. Ієроним використовує при перекладі на латинську мову двох різних грецьких слів: *αυαταιον* (Марк. 14:15; Лук. 22:12) і *βλερον* (Діян. 1:13) з однаковим значенням “верхня кімната”. Злід зазначити, що у римських міських будинках їдальня, як правило, знаходилась на другому поверсі. Зостається незрозумілим, чи ідентичні згадані в Євангеліях Трапезна Тайної Вечері і те приміщення, куди повернулись учні з Елеонської гори після Вознесіння і про яке говориться в Діяннях.

4. Історія пошуків міста страти та гробниці Ісуса Христа.

4.1. Розкопки єпископа Єрусалимського Макарія 325 - 326рр.

У 313р. Костянтин зупинив гоніння на християн. Їм дарувалась свобода віровизначення, крім того Міланський едикт передбачав повернення конфіскованого у них майна – церков, цвинтарів та іншої нерухомості (Євсевій. Церк. історія. IX). Гоніння закінчились, проте ворожнеча між язичниками і християнами продовжувалась. В Єрусалимі, який носив ім'я Елія Капітоліна, ворожнеча мала особливо гострий характер. Це місто вважалось священним і для християн, і для іудеїв (їх виселив імператор Андріан), було в основному язичьким. У III ст. Єрусалим був одним з головних центрів язичького культу: тут функціонували храми Юпітера Капітолійського, Афродити-Венери та інші. Основну масу населення Єрусалима в цей час складали язичники, більшість з яких у минулі часи брали активну участь в антихристиянських виступах і стали власниками відібраного у християн майна.

У 314р. єпископом Єрусалимським став Макарій, людина вкрай енергійна. Він поставив собі за мету викоринити язичькі культу. Ідея пошуку міста погребіння Христа після розп'яття належала саме йому. Точно невідомо, чому Макарій запропонував шукати місце захороніння Ісуса саме там, де зараз знаходиться Храм Гробу Господнього і де в часи

Макарія знаходився храм Венери. Нема ніяких свідчень, письмових чи археологічних, що місце погребіння Спасителя знаходилось саме там і що за часів апостолів воно якоесь особливо почиталося. Не зрозуміло також, яким чином могла зберегтися навіть пам'ять про це місто – Єрусалим двічі зазнавав руйнування (при Веспасіані у 70р. та при Андріані, під час іудейського повстання 131 – 134рр.), його населення було знищено чи розсіяно. Практично повністю зруйноване місто було перебудоване за новим планом і перейменоване в Андріан. Нема вказівок і на те, що якісь конкретні дані щодо місця знаходження страти та захороніння Христа мала християнська церква. Інакше б сучасники Макарія, в їх числі і перший історик Церкви Євсевій Кесарійський, не підлягали б сумніву проект Макарія щодо місця пошуків гробниці. Напевне, Макарій не надав їм переконливих доказів.

У 325р. на Нікейському соборі Макарій домігся від імператора дозволу на знищення язичьких храмів заради пошуку гробниці. Євсеній, який брав участь у руйнуванні язичького капища та наступних розкопках, писав (*Vita Constantini* 3.12), що гробницю було знайдено “навпаки всім сподіванням”. Сам Костянтин у листі до Макарія розцінював цю знахідку як велике диво. Зруйнувавши язичький храм, робітники Макарія знайшли під його фундаментом єврейське кладовище – ряд вирублених з каменю склепів зі входом, що прикривали кам'яні плити. Невідомо, якими критеріями керувались дослідники, проте їх вибір зупинився на склепі з круглою плитою, що відкочувалася. Такого роду двері були розповсюджені в пізньоримську та візантійську епохи, проте в період ранньої імперії, тобто у Іст. до н.е., вони були рідкісним явищем, тому їх могли дозволити собі тільки дуже заможні люди. Приблизно з 900 гробниць, що знайдено в околицях Єрусалиму, тільки чотири мали круглі кришки, що відкочувались. Останні закривалися звичайними квадратними плитами (Матф. 27:60 - “І поклав його у нову свою труну, яку висік він на скелі; і привалив великий камінь до дверей труни, зник”). Глагол *προσχύλιω* має значення “прикочувати”, “привалювати”, хоча і не вказує на те, що прикочений чи привалений предмет має форму колеса чи кулі. Вірогідно, що саме використання цього дієслова в Євангелії визначило вибір археологів IV ст.). Про цей круглий камінь згадує в одній з своїх проповідей Кирило Єрусалимський (коло 348р.) і багаточисленні паломники, що відвідували гробницю у більш пізні часи.

4.2. Версія Євсенія Кесарійського щодо Елеонської печери.

Євсевій Кесарійський був знайомий з іншою традицією. У своїй праці *Demonstratio Evangelica*, написаній у 303р., він нічого не говорить про Гроб і про Голгофу у зв'язку з язичьким храмом. Натомість виділяє гору Елеонську (та Елеонську печеру) на схід від Єрусалиму і Святу Церкву Господню на пагорбі, що лежить на захід від нього як місця, що найбільш вшановуються християнами та іудео-християнами. Штучна печера, розташована приблизно у 100 метрах на південь від пагорба, дійсно могла бути погребальним склепом. Вона була об'єктом паломництва, хоча ніде не сказано, що це місто погребіння Ісуса. Місцевість навкруги та сама печера дуже постраждали від перебування там римських легіонерів під час облоги 70р. – обложні роботи, за свідченням Іосифа Флавія, дуже змінили ландшафт. Євсевій, очевидно, продовжував сумніватись у справжності тієї гробниці, яка знайдена під язичьким храмом.

4.3. Результати відкриття гробниці.

Костянтин велів побудувати церкву над знайденою гробницею. Євсеній і після цього неодноразово порушував питання про її справжність. У 326р. на аудієнції в імператора він виступав з доповіддю на цю тему. Костянтин уважно вислухав його, проте сумніви Євсенія не змінили рішення імператора (*Vita Constantini* 4/33). Ще раз Євсеній Кесарійський торкнувся питання про справжність у 335р. при посвяченні церкви Гроба Господня.

Безпосереднім результатом відкриття гробниці був зростаючий престиж Макарія і єпископства Єрусалимського. Наполягаючи на руйнуванні язичьких святилищ, Макарій не тільки ризикував своєю кар'єрою і репутацією. Негативний результат його розкопок міг привести до політичного скандалу, викликати ще більше озлоблення язичників і підірвати престиж християнства та імператора, який його підтримував.

Від початкової побудови Храму Гроба Господнього мало що збереглося. Те, що можна бачити сьогодні, – в основному споруди епохи хрестових походів. Саму гробницю було знищено у 1009р. за наказом халіфа Хакіма. В наш час церква знаходиться в межах міських стін, хоча, згідно з Євангеліями, страта та погребіння Ісуса відбулось за містом. Сучасні стіни Єрусалима було побудовано при Сулеймані Пишному (1537 – 1540рр.), і вони не скрізь відповідають напрямку старих стін. Проведені британськими археологами розкопки в Дамаських воріт (1963 - 1964рр.) показали, що частина стародавньої стіни, яка там знаходилась, була закладена у 41р. до н.е. при Іроді Агриппі. Де знаходилась більш рання північна стіна, яка існували за часів Пілата, досі невідомо. Той факт, що на місці Храму Гроба Господня було єврейське кладовище, підтверджує, що в пер. пол. I ст. ця ділянка знаходилась за межами міста.

Англійський археолог Мартін Біддл вивчав гробницю протягом останніх років (з 1986 по 1998рр.). На його погляд, нема протиріч тому, що вона могла бути місцем погребіння Ісуса Христа.

Отже, за часів Ірода проводилось значне будівництво, що підтверджують археологічні розкопки. Ймовірність місця страти та гробниці Ісуса Христа, відкритого єпископом Макарієм, викликали сумніви навіть у його сучасників, тому стверджувати цю дійсність однозначно неможливо.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте археологічні дані щодо будівництва часів Ірода.
2. Яка історія пошуків місця страти та поховання Ісуса?
3. Єврейські релігійні течії часів Ісуса Христа: саддукеї, фарисеї, есеї.
4. Які наслідки для розвитку християнства мало відкриття гробниці Ісуса Христа?

Тема 8. Археологія і євангелія.

План

1. Історичний фон новозаповітних часів.
2. Понтій Пілат: біблійна та історична характеристики.
3. Міста та поселення часів євангелійських подій.
4. Новозаповітні рукописи.

1. Історичний фон новозаповітних часів.

Період, що охоплює новозаповітна історія, настільки короткий, що архіологія навряд чи спроможна зіграти в його вивченні таку саму роль, як у дослідженнях старозаповітної історії, яка охоплює півтори тисячі років. Проте було відтворено загальний культурний фон епохи, в яку жив Ісус Христос. В Євангелії від Луки говориться про те, що Ісус народився у Віфліємі, оскільки Іосиф та Марія вирушили у подорож для участі в переписі населення. Цей перепис проводився за наказом цезаря Августа (27 – 14рр. до н.е.). Вважається, що то був перший перепис (Лук. 2:1-3). Історія має ряд свідоцтв, що такі переписи почались саме в часи правління Августа.

Роки суспільного служіння Ісуса припадають на період правління Тіберія (14 – 37рр.), коли Понтій Пілат був правителем Іудеї (26 – 36рр.), Ірод Агріппа – тетрархом Галилеї та частини Трансїорданії (4р. до н.е. – 34р. н.е.), а його брат Філіпп – тетрархом земель, які були розташовані на північ та на схід від Галилейського моря. Римляни взяли в свої руки владу в Іудеї, залишивши останні області в руках місцевих правителів. Це означає, що землі, на яких відбувалось суспільне служіння Ісуса, знаходились під владою різних правителів. Проте ми бачимо, що Ісус міг вільно подорожувати не тільки по Галилеї, але й по території, яка знаходилась під владою Філіппа (Мк. 7:24, 31), і відома як Декаполіс з палестинською частиною провінції Сирії (Мк. 7:24, 31). Слід пояснити, що *Декаполіс* – це група елліністичних міст (спочатку їх було 10), які існували з III чи II ст. до н.е. і були виділені римлянами в окрему область, якою керував правитель Сирії. Самими відомими з них були Гераса (сучасний Джераш) та Філадельфія (сучасний Амман). В середині II ст. різного роду військові табори, які знаходились на цих землях, були пов'язані між собою та зовнішнім світом гарними римськими дорогами, але за часів життя Ісуса цих доріг ще не існувало.

2. Понтій Пілат: біблійна та історична характеристики.

Пілат був префектом (римським адміністратором) Іудеї. Цю посаду було введено при імператорі Августі у 6 ст. до н.е. При Клавдії, с 44р., правитель Іудеї став називатися прокуратором (відповідно, Пілат прокуратором не був). Префект призначався з римського стану вершників і повинен був підпорядковуватися легату Сирії (сенатору). Про попередників Пілата відомостей небагато. Перший із них, Копоній, відомий тим, що відремонтував Храм, який постраждав під час заколоту в кінці правління іудейського царя Архелая. Копоній користувався популярністю серед населення, на його честь названо одні з міських воріт. Пілат такої популярності не мав. У Євангеліях його змальовано як фігуру нейтральну: не стільки злодій, скільки жертва обставин. У процесі над Ісусом він намагається бути об'єктивним, навіть співчуває йому, але за слабкістю характеру та з політичних міркувань віддає Ісуса на страту.

Філон Олександрійський та Іосиф Флавій змальовують дещо іншу картину. У них Пілат – адміністратор, який погано розбирається в обстановці, нетерпимий. Йому подобається застосовувати силу, оскільки він ненавидить іудеїв. Своїми діями, які ображають релігійні почуття іудеїв, Пілат постійно провокує їх до виступів. Правління Пілата завершилось скандалом. У Самарії його солдати розігнали релігійну процесію, що просувалась до гори Гарізім, культового центру самаритян. Самаритяни подали скаргу Віттелію, легату Сирії. Пілат змушений був відправитися до Риму на суд імператора. Він прибув туди у березні 37р., коли Тіберій уже помер. Очевидно, його кар'єра на цьому і закінчилася. Євсеній пише (II.7), що в роки правління Гая (37 – 41рр.) Пілат покінчив життя самогубством.

Слід зазначити, що випущені в Іудеї за часів правління Пілата монети відображають його зневажливе ставлення до місцевих традицій. Його попередники намагались не наносити на монети малюнків, які б ображали релігійні почуття іудеїв. Зображались найчастіше різні рослини, колосся, пальма. На монетах, що карбувались при Пілаті у 29р., з'явився відвертий язичницький символ – ківш для здійснення узливання, а в 30р. – посох римського авгура (ворожбита по утробі жертвенної тварини).

3. Міста та поселення часів євангелійських подій.

Більшість міст та поселень, про які йде мова в Євангеліях, добре відомі, хоча місцезнаходження деяких залишається дискусійним. Так, у 1998 – 1999рр. іорданські археологи дослідили залишки двох візантійських церков на східному березі Іордану. Мохаммед Вахіб, керівник іорданської експедиції, ототожнив це місце з Віфанією, де Іоанн

хрестив Ісуса (Іоан. 1: 28). Загального визнання ця гіпотеза не отримала. На протилежному березі, (на території яку контролює Ізраїль), знаходиться грецький православний монастир св. Іоанна, який також претендує на те, що стоїть на місці, де відбулось таїнство хрещення Ісуса. Різні точки зору з цього приводу точились ще у стародавні часи. У Євангеліях

Згадується принаймні дві Віфанії: містечко на захід від Єрусалиму (Матф. 21: 17) і “Віфанію за Йорданом” (тобто на протилежному, східному березі), де проповідував Іоанн Хреститель. Паломники згадують про існування двох церков на протилежних берегах Йордану приблизно з 530р. В XIст., під час хрестових походів, східний берег опинився в руках мусульман, паломники перестали його відвідувати, і церква на цьому березі прийшла в занепад.

Довгий час дискусійним залишалось місце знаходження Віфсаїди. В старовину це була невеличке рибальське село, розташоване недалеко від місця впадіння ріки Йордан у Галилейське море. Зараз руїни Віфсаїди (городище ет-Тель) знаходяться в 1,5 км. від берега (внаслідок геологічних катаклізмів). Розкопки тут почалися у 1987р., і городище зараз є археологічним заповідником. Тут знайдено рибальські будинки, риболовні сітки, предмети побуту. Віфсаїда була зруйнована у II-III ст. землетрусом і покинута населенням.

Недавно було досліджено Назарет. Розкопки показали, що за часів Ісуса це було дуже маленьке поселення, в якому мешкало не більше 35 сімей (зараз це місто з населенням 60 000 чол.). Знайдено залишки будівель, двух терас на схилі пагорба, на яких було розбито виноградники, залишки зрошувальних каналів, виноробня. Розроблено план реконструкції біблійного Назарету недалеко від сучасного міста.

Встановлено і місце знаходження Копернаума. Це не Хан-Мінье, як припускали вчені XIXст., а Кефар Наум (або Талхум, як його називають араби). Остання назва походить від імені похованого недалеко раббі Танхума. Місто знаходилося на північно-західному березі озера Кіннерет в Галилеї, приблизно в 16 км. від Тіверіади і в 5 км. від річки Йордан. “Кефар Наум” перекладається як “поселення Наума”. Хто був цей Наум, на честь якого названо Копернаум, зараз встановити неможливо. В грецьких рукописах Євангелій зустрічаються дві транскрипції цієї назви: *Kafarnaoum* і *Kapernaoum*.

Капернаум за римських часів був невеличким, проте процвітаючим містечком. Мешканці займались рибною ловлею, с/г та торгівлею. Місто було останнім населеним пунктом на кордоні з тетрархією Ірода Антіпи, в Іст. до н.е. тут знаходилась таможня – в Євангелії він Марка згадується збиральник мита (Мк. 2: 13-15). Сінагога, в якій проповідував Ісус (Ін. 6: 22-71), була побудована римським центуріоном (Лук 7: 5). Це єдина суспільна будівля Копернаума, про яку згадується в Євангелії. Та “Біла синагога”, руїни якої можна бачити в наш час, була побудована єврейською общиною у IV ст. Археологами встановлено, що під нею знаходяться залишки першої синагоги, побудованої у I ст.

Відкритий археологами у 1968р. “будинок апостола Петра”, в якому, згідно Євангелієм, зупинявся Ісус, знаходився на 30 м. південніше синагоги і виходив на одну з головних вулиць міста. Пізніше його перекрив фундамент восьмикутної церкви V ст. Цей будинок було побудовано у II-I ст. до н.е. Він складався з декількох кімнат, розташованих навкруги внутрішнього двору – типового для того часу планування. В кінці I ст. його перетворили на молитовний дім. В сер. Vст. над будинком було споруджено церкву, яка функціонувала до VIIст. Археологи припускають, що будинок св. Петра використовувався як місце збору християнської общини вже з другої третини Іст. – кераміка того періоду представлена багатьма фрагментами світильників, що втоптані в долівку; кухонна кераміка відсутня, що незвично для житлового помешкання.

Містечко Копернаум було покинуто мешканцями коло тисячі років тому. В наш час коло 2/3 території городища належить ордену францисканців, залишки – Грецькій православній церкві.

4. Новозаповітні рукописи.

Стародавнішим фрагментом Нового Заповіту є фрагмент Євангелія від Іоанна, який зберігається в Манчестері (Великобританія). Вперше його було опубліковано у 1935р. Цей фрагмент було знайдено в Єгипті, він датується Іст. Відповідно, ми можемо зробити висновок, що це Євангеліє вже було в Єгипті менш, ніж через п'ятдесят років після його написання. Приблизно до цього часу відносяться великі фрагменти написаного на папірусі “Невідомого Євангелія”. Скоріш за все, цей манускрипт було написано особою, знайомою з твором Іоанна.

Текст нового Заповіту підтверджується рукописною традицією краще любого твору античності. Основними тут були манускрипти, які відносяться до IV – Vст. Їх було приєднано до Септугінті, грецького перекладу Старого Заповіту. Тепер вони доповнені великою кількістю інших рукописів і 126 листами Нового Заповіту, які відносяться до папірусів Честера Бітті і датуються III ст. (зберіглись погано). Останні включають кодекс послань Павла, які датуються приблизно 200р. Цей кодекс на 150 років старший за всі останні відомі стародавні копії послань, і вірогідно, всього на 100 років молодший від першого збірника послань.

Кодекс можна назвати не свитком, а книгою в сучасному розумінні: його листи добре вкладаються один на інший. Зараз ми маємо багато свідчень, що християни швидко навчилися використовувати книжну форму кодекса для суспільних потреб. Наприклад, у Шст. 80% всіх відкритих християнських рукописів мали вигляд кодекса, в той час, як 945 нехристиянських документів того часу мали характер свитків.

Одним з незвичайних відкриттів, пов'язаних із Новим Заповітом, стала знахідка на початку XX ст. фрагментів папірусу в Оксірінхе (Єгипет). У них містяться ряд висловів Ісуса. Більшість із них є варіантами євангельських слів, проте деякі з них можна знайти тільки тут. Наприклад, Ісус сказав: “Якщо ви не будете постувати, [живучи] в цьому світі, ви не отримаєте Царства Божого; якщо [увесь] тиждень не стане для вас суботою, ви не узрієте Батька”. Ісус сказав: “Я стою серед світу, і вони бачать мене плотяним, я бачу, що вони напились, і не зустрічаю тих, кого мучає спрага; душа моя скорбить за синами людськими, бо сліпі їх серця, і вони самі”.

Ці та інші папіруси є фрагментами загублених Євангелій та збірників висловів Ісуса. Як би вони не спонукали нас до подальших пошуків, треба пам'ятати, що стародавня Церква звертала увагу на збереження саме чотирьох Євангелій, вважаючи їх самими надійними.

Отже, деякі події, описані в Євангеліях, знайшли підтвердження завдяки археологічним розкопкам. Серед них слід виділити дослідження Віфсаїди, Назарету, Копертаума та інших міст. Знайдені фрагменти текстів Нового Заповіту більш ранніх часів є рукописним підтвердженням та доповненням основних манускриптів, які датуються IV – Vст.

Питання для самоконтролю

1. Проаналізуйте історичний фон новозаповітних часів.
2. У чому відмінності біблійної та історичної характеристик Понтія Пілата?
3. Надайте характеристику археологічним дослідженням міст та поселень часів євангельських подій.
4. Археологічні відкриття фрагментів новозаповітних рукописів.

Тема 9. Проникнення християнства в Європу.

План

1. Політеїстичний характер римського світу.
2. Місіонерська діяльність апостола Павла в Європі.
3. Результати розкопок під Собором св. Петра в Римі.

1. Політеїстичний характер римського світу.

Римський світ, у який прийшло християнство, відрізнявся великою кількістю релігійних шкіл на віровчень, як і сучасний світ. Мешканці імперії у своїй більшості були політеїстами. Ідеї епікурейців, стоїків та інші ідеї й вірування більш освіченої верстви населення не мали особливого впливу на релігійні уявлення звичайних людей. Політеїзм з його сомном богів завжди відносився з терпимістю до нових релігій, а тріумф елліністичної культури був наслідком цього синкретизму.

До іудаїзму в цьому світі відносились з презирством і підозрою, як до шкідливої релігії: те, що для римських язичників було святим, євреями відкидалось і засуджувалось. Проте, оскільки римляни вважали євреїв народом, вони визнавали за ними право на національний культ. Іудаїзм, на відміну від християнства, ніколи не був загрозливим для язичтва, оскільки він більше підходив для оборони, ніж для нападу.

Відношення до християнства в римському світі з самого початку було менш сприятливим, ніж до іудаїзму. Оскільки християнство вважалось сектанським вченням, що відколось від іудаїзму, воно не мало правового легального статусу, бо християн не можна було назвати ні нацією, ні народом. Євреї були звільнені від обов'язкового поклоніння римським богам і імператору, на християн же ця свобода не розповсюджувалась. Це приводило до гонінь на них як на осіб, яких звинувачували у державній зраді.

На відміну від іудаїзму, християнство вважало проповідь Євангелія своїм обов'язком і мало сили до подолання перешкод на цьому шляху. На занепаді язичтва Євангеліє дарувало людям надію і почуття безпеки. З часом воно завойовує прихильність язичьких інтелектуалів. Вже у III ст. мріям імператора Августа про новий світовий порядок прийшов кінець: стара культура відмирала, християнське вчення про людину і суспільство стало вченням про Спасіння.

2. Місіонерська діяльність апостола Павла в Європі.

У другій місіонерській подорожі Павло перейшов з Малої Азії до Європи і досягнув міста Філіппи. Основні Філіппські пам'ятки було розкопано у 1914р. і 1938р. Ігнатієва дорога, яка вела через Македонію до Андріатики, колись була основною вулицею Філіпп. В західній частині міста були відкриті арочні ворота, через які йшла дорога, що пересікала навеличку річку в милі від міста. Це єдине місто, яке відповідає опису, наведеному в Діян. 16: 13.: “В день субботній ми вийшли за місто до ріки, де, зазвичай, був молитовний будинок”. Вірогідно, єврейська община міста була дуже малою для того, щоб будувати там синагогу.

Іншим містом, яке знаходилось на Ігнатієвій дорозі, було Фесалоніки, в 70 км. від Філіппів. У ньому Павлом також була заснована церква. Фесалоніки були засновані у 315р. до н.е. і названі на честь сестри Олександра Великого. Археологами знайдено залишки західних воріт міста (“Вардейські врата”). В надписі, зробленому на цих воротах (зараз він зберігається у Британському музеї) згадуються міські чиновники, названі “політархами”. Теж саме слово присутнє і в ряді інших текстів. В Діян. 17: 4 цим словом названі “міські начальники”, до яких привели християн мешканці міста, невдоволені проповіддю Павла. Цього слова немає в інших грецьких творах – тобто, археологічні свідчення підтверджують точність розповіді Луки.

Покинувши македонські міста Фесалоніки і Верію, Павло відправився в Афіни. Увагу дослідників, які вивчали коротке перебування Павла в Афінах, привертають до себе його виступи в Ареопазі (Діян. 17: 19-31). Цей скелястий пагорб, що знаходився на північно-захід від акрополя, був місцем збору афінського суду, який займався розглядом релігійних та політичних питань. В часи Перікла суд розглядав переважно карні злочини, проте в римський період він знову почав займатись питаннями релігії та освіти.

З Афін Павло вирушив у Коринф, де пробув рік і шість місяців. Розкопки міста стали можливими у 1858р., коли (у зв'язку з землетрусом) мешканці його покинули. В Іст. до н.е. в центрі міста знаходилась агора, на якій розташовувались будинки громадського та релігійного призначення. Залишки конструкцій дають змогу відтворити планування агори та значної кількості лавок. В одній з них працював Павло разом з Акілою та Пріскілою (Діян. 18: 2-3). Простір агори поділявся на два рівні. Верхній рівень, вірогідно, і був тією платформою, на якій Павло постав перед Галіоном (Діян. 18: 12-17). Документ, в якому фігурує Галіон, було знайдено в Дельфах, на іншій стороні Коринфської затоки. В документі говориться, що Галіон прибув в Коринф в ролі проконсула в 51р. чи 52р. Оскільки текст Діян дозволяє припустити, що Галіон зайняв свою посаду незадовго до того, як до нього привели Павла, останній з'явився в Коринфі близько 50р.

До надписів, пов'язаних з ім'ям апостола Павла, слід додати ще один. У Пафосі, на південно-західному узбережжі Кіпру, італійські археологи знайшли, як вони вважають, самий ранній доказ перебування апостола на цьому острові. Це фрагментований грецький надпис на уламку мармурової плити, який було знайдено в руїнах ранньої християнської базиліки. Дві частково збережені стрічки реконструюються як "Павла, апостола".

Павло ступив на землю Італії в Путеолі (Діян. 28: 13), на північному березі Неапольської затоки, і знайшов тут братів-християн, з якими прожив тиждень, а потім відправився в столицю. Вважається, що в часи життя Павла в Римі мешкало коло мільйона жителів. Найстародавнішими християнськими свідченнями в Римі були кладовища. За римськими законами, місця погребіння мали знаходитись за міською стіною. В I ст. у римлян було прийнято палити тіла покійників, збирати попіл в урни та ховати в спеціальні підземелля та мавзолеї. Євреї та християни негативно відносились до кремації, оскільки вірили у воскресіння мертвих. Вони ховали покійників у підземних камерах, які для зручності було перетворено на галереї чи катакомби. В околицях Риму знайдено декілька єврейських катакомб, на що вказує єврейська символіка настінних зображень (менора, семисвічник тощо).

Християнські катакомби відрізняються більшою кількістю і довжиною. Навколо міста їх було знайдено принаймні 35. Перші поховання в них збереглись близько 150р., тобто через 80 чи 90 років після смерті апостола Павла. Вірогідно, існують і більш ранні катакомби, які знаходяться в тих районах міста, які у I-II ст. зоставались не заселеними. В стінах підземних галерей вирізано чимало могил, які розташовано одна над одною. Катакомби були не тільки місцем поховань. У часи гонінь християни переховувались саме в катакомбах, які викликають інтерес дослідників як основне джерело з християнського мистецтва II – III ст.

3. Результати розкопок під Собором св. Петра в Римі.

Згідно з традицією, могила апостола Павла знаходилась під вівтарем церкви "святого апостола Павла за стінами". Перша будова на цьому місті належить до часів Костянтина, потім вона була значно розширена і перетворена на монументальну будівлю, посвячену папою Сирицієм в кінці IV ст. Згідно з розкопаними у 1838р. могилами, раніш тут знаходилось римське кладовище.

Найбільший інтерес мали пошуки стародавніх християнських реліквій під криптами і вівтарем собору св. Петра. Згідно з традицією, і Петро, і Павло прийняли мученицьку кончину в Римі в період правління Нерона, приблизно між 64р. і 68р. Традиційно вважається, що могила знаходилась під вівтарем собору св. Петра, головного собору Римської католицької церкви. Розкопки почались у 1941р., коли стали підбирати місце для поховання папи Пія XI. Було проведено нове дослідження першої церкви, побудованої Костянтином у IV ст.

Під купами уламків, нижче рівня підлоги будівлі, що збудована при Костянтині, було винайдено два ряди мавзолеїв, в яких багаті римляни ховали своїх мертвих у період між III ст.

і IV ст. Християн тут поховано дуже небагато, причому їх могили датуються переважно IV ст. Християнським тут був один невеликий мовзолей III ст., стіни і стеля якого прикрашені мозаїчними образами. На сьогоднішній день це найдавніша християнська мозаїка, яку винайдено в склепах.

Інший склеп спочатку належав язичській родині, але в кінці II ст. перейшов християнам. На ньому, поряд з язичьким зображенням Аполлона, християнами були намальовані два портрети. Нижній накреслено свинцевим суриком і частково підправлено вугіллям. На ньому зображено старця з лисою головою на зсунутих бровима. Надпис наверху – PETRUS – вказує на те, що це зображення апостола Петра. За іменем написано молитву апостола, в якій просять про заступництво за всіх християн, яких поховано біля його тіла. Верхній портрет, вірогідно, зображення апостола Павла чи Христа. Ідентифікувати його більш повно не видається можливим.

Під сучасним вівтарем і Confessio Petri знаходяться розвалини меморіалу, побудованого Костянтином над тим місцем, де, згідно з традицією, знаходиться могила апостола Петра. Під ними знайдено інший, ще більш ранній пам'ятник, споруджений коло 160р. на місці, оточеному язичькими мовзолями. Цей пам'ятник згадується в праці священика Гайя, який в кінці II ст. виступав проти ереси Прокла з Малої Азії. Останній був монтаністом і вважав, що скоро настане кінець світу. Прокл посилався на стародавність цієї церковної традиції, і, як свідчення посилався на могили Філіппа та його чотирьох дочок в асійському Іераполі. Заперечуючи йому, Гай писав: “Я можу показати Вам пам'ятники апостолам. Якщо ви відправитесь у Ватикан і вийдете на Остійську дорогу, ви побачите пам'ятники тим, хто заснував Римську церкву”. Іншими словами, Гай свідчить про існування в Римі пам'ятників Петру і Павлу.

Під меморіалом, який датується 160р., знаходяться ще більш ранні поховання (деякі з них датуються 70р.), а також заглиблення, яке має форму квадрата. В цьому заглибленні було винайдено кістки старої людини могутньої тілобудови. Проте саму його могилу знайдено не було. Таким чином, як підтверджує і папа Пій XII, ми не можемо з упевненістю вважати ці кістки мощами апостола Петра.

Далеко не всі вчені вважають, що дослідникам вдалося встановити точне місцезнаходження могили апостола Петра. Нема сумніву в тому, що на схилі літ Петро прибув у Рим і прийняв мученицьку кончину, проте деякі протестантські вчені вважають, що він міг бути похованим і не під вівтарем Собору. В умовах гоніннь на християн, які відбувались за часів Нерона, тіло Петра могло бути поховано тільки таємно. З іншого боку, місце останніх страждань апостола навряд чи могло стертися з пам'яті християн. Відповідно, пам'ятник II ст., що знаходиться під вівтарем собору св. Петра, є не більш, ніж кенотафом, який споруджено на місці мученицької кончини апостола. В нас немає свідчень того, що могили християн у I-II ст. викликали такий інтерес, яким вони користувались пізніше. Отже, могила апостола Петра може так і зостатись не знайденою.

Згодом християнство набуло поширення по всій Римській імперії, а з неї розповсюджилось в інші країни.

Питання для самоконтролю

1. Які з найдавніших християнських храмів на Сході Вам відомі?
2. Охарактеризуйте місіонерську діяльність апостола Павла.
3. Проаналізуйте результати пошуків стародавніх християнських реліквій під криптами та алтарем собора св. Петра в Римі.
4. Які існують археологічні версії щодо знаходження могили апостола Павла?

Список рекомендованої літератури

Список основної літератури

1. Авдусин Д.А. Основы археологии. – М., 1989.
2. Библийская энциклопедия Брокгауза / Под ред. Ф. Ринекер, Г.М. Майер. – М., 1999.
3. Гладких В.Д. Древний Мир. В 2-х томах. – Донецк, 1997.
4. Деопик Д.В. Библийская археология и древнейшая история Святой Земли. Курс лекций. – М.: Православный Свято-Тихоновский Богословский институт. – 1998.
5. Деопик Д.В. Курс лекций по библийной археологии. – М.: Изд-во ПСТБИ, 1994.
6. История древнего мира. В 3-х томах / Под ред. И.М. Дьяконова. – М., 1989-1991.
7. История Востока. В 5т. Т1. Восток в древности / Под ред. В.И. Кузищина. – М., 1999.
8. История Древнего Востока. От ранних государственных образований до древних империй / Под ред. В.А. Седова. – М., 2004.
9. Келлер В. Библия как история. – М., 1998.
10. Мартынов А.И. Археология. – М., 1996.
11. Лопухин А. Библийская история. – М., 1993.
12. Мерперт Н.Я. Библийская археология. М., 2000.
13. Мерперт А. Археология библийских стран. – СПб, 2001.
14. Райт Дж. Э. Библийская археология. – СПб, 2003.
15. Троицкий И.Г. Библийская археология. – СПб., 1913.

Список додаткової літератури

16. Августин (Никитин), архимандрит. Русская библийская археология в Палестине // Мир Библии. М., 1998. – Вып. 5.
17. Амусин И.Д., Гельшер М.Л. Надпись из Мецац Хаша-вяху // ВДИ., 1963. – №13.
18. Амусин И.Д. Раскопки у Мертвого моря. – М., 1960.
19. Амусин И.Д. Рукописи Мертвого моря. – М., 1961.
20. Антонин (Капустин), архимандрит. Раскопки на русском месте близ храма Вознесения в Иерусалиме в 1883 г. // ППС. СПб., 1884. – Вып 7.
21. Антонова Е.В. Очерки культуры древних земледельцев Передней и Средней Азии. – М., 1984.
22. Антонова Е.В. Обряды и верования первобытных земледельцев Востока. – М., 1990.
23. Антонова Е.В. Месопотамия на пути к первым государствам. – М., 1998.
24. Археология. Словарь. – М.: Наука, 1990.
25. Бадер Н.О. Древнейшие земледельцы Северной Месопотамии. – М., 1989.
26. Барт И. Вавилон и еврейская религия // Библия и Вавилон. – СПб, 1904.
27. Беспалова Г. Становление русской библийской археологии (конец XIX – начало XX вв.) // Мир Библии. – М., 2001. – Вып.8.
28. Библийская энциклопедия. – М.: Российское Библийское общество, 1996.
29. Бойл Р.Т. Курганы, гробницы, сокровища: Иллюстрированное введение в библийскую археологию. – М.: Свет на Востоке, 1991.
30. Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. – М., 1990.
31. Василиадис Н. Библия и археология. – Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 2003.
32. Глаголев А. Новости немецкой литературы по библийской археологии // ТКДА. – 1901. – № 11, 12.
33. Голубцов А.П. Из чтений по церковной археологии и литургике. – СПб.: Сатис, 1995.

34. Дмитриевский А.А. Начальник русской духовной миссии в Иерусалиме архимандрит Антонин // Труды Киевской Духовной академии. – К., 1904.
35. Дроздов П.М. К вопросу о соглашениях библейских свидетельств с данными ассириологии // Оттиск из ТКДА. – 1896. – №8.
36. Заблоцкая Ю. История Ближнего Востока в древности. – М., 1989.
37. История Древнего Востока. Зарождение классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации. Т. I. / Под ред. И.М. Дьяконова. – Л., 1983.
38. Кейль К. Руководство к библейской археологии / Пер. с нем. Ч. 1,2. – К., 1984.
39. Киприан (Керн), архимандрит. о.Августин Капустин. Архимандрит и начальник Русской духовной миссии в Иерусалиме (1817 – 1894). – М., 1997.
40. Кондаков Н.П. Археологические путешествия по Сирии и Палестине. – СПб., 1904.
41. Косидовский З. Библейские сказания / Пер. с польск. – М., 1966.
42. Крачковская Л. Новые археологические открытия в Заиордании // ВДИ, 1946. – №4.
43. Кубланов М.М. Возникновение христианства. – М., 1974.
44. Ламберг-Карловский К., Саблов Дж. Древние цивилизации. Древний Восток и Мезоамерика. – М., 1992.
45. Ларичев В.Е. Прозрение. Рассказы археолога о первобытном искусстве и религиозных верованиях. – М., 1991.
46. Лопухин А. “Законодательство Моисея”. – М., 1882.
47. Мазар А. Археология библейской земли. Иерусалим. Т. 1-2. – М., 1996.
48. Мартынов А.И. Методы археологического исследования: Учебное пособие для вузов. – М.: Высшая школа, 1996.
49. Массон В.М. Первые цивилизации. – Л., 1989.
50. Матвеевский П. Об открытиях в Ниневии в отношении к св. Писанию. – СПб, 1997.
51. Матюшин Г.Н. Археологический словарь. – М., 1996.
52. Мень А., протоиерей. Истоки религии. Т. I. // История религии. В поисках пути истины и жизни. – М., 1991.
53. Мещерская Е.Н., Мусин А., Пиотровский М.Б. Русская археология в Святой Земле (некоторые итоги и перспективы) // История древней Церкви в научных традициях XX века. – СПб., 2000.
54. Мунчаев Р.М., Мерперт Н.Я. Раннеземледельческие поселения Северной Месопотамии. – М., 1981.
55. Наварра Ф. Я нашел Ноев ковчег! – СПб.: Аксион эстин, 2005.
56. Немировский А.А. Древнееврейский этногенез в свете патриархальной традиции Книги Бытия и политической истории Ближнего Востока: Автореф. дисс. – М., 1996.
57. Никольский М. Задачи русской археологической и исторической науки в Палестине и Месопотамии в связи с современными мировыми событиями. – М., 1915.
58. Олесницкий А.А. Ветхозаветный храм // ППС. – СПб., 1889. Вып. 5.
59. Олесницкий А.А. Мегалитические памятники Святой Земли // ППС. СПб., 1895. – Вып. 41.
60. Олесницкий А.А. Ветхозаветный храм // ППС. СПб, 1889. – Вып. 5.
61. Позор А. Археология библейской земли. – Иерусалим, 1996.
62. Роберт Т. Бойд. Курганы, гробницы, сокровища. Иллюстрированное введение в библейскую археологию. – М., 2000.
63. Ростовцев М.И. Русская археология в Палестине // Христианский Восток. – СПб., 1913. Т. I. Вып. III.
64. Рыбинский В.П. Вавилон и Библия. – СПб.: Аксион эстин, 2005.
65. Сазонов А. Археология Иерусалима. – М., 2001.
66. Словник-довідник з археології / Під ред. Н.О. Гаврилюка. – К.: Наукова думка, 1996.
67. Смирнов А. Исторические книги Библии и египетские памятники . ЧОЛДП. – 1877. – №11.

68. Тураев Б.А. Библейская археология // Христианство. – М., 1993. Т. I.
69. Тураев Б.А. История Древнего Востока. В 2-х томах. – Л., 1935.
70. Хансон К. Свитки мертвого моря: Пер с англ. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2005.
71. Хитрово В.М. Раскопки на русском месте близ храма Вознесения // ЛИС. – СПб., 1884. Вып7. Христианство. М., 1994. Т. I-III.
72. Церен Э. Библейские холмы. – М., 1986.
73. Циркин Ю.Б. История библейских стран. – М., 2003.
74. Црен Э. Библейские холмы / Пер с нем. – М., 1966.
75. Шифман И.Ш. Развитие городской организации в древнем азиатском Средиземноморье// Древние города. – Л., 1977.
76. Штерн М. Период Второго храма. Очерк истории еврейского народа. В 2-х томах. – М., 1992.
77. Якимов Н.С. Опыт соглашения библейских свидетельств с показаниями памятников клинообразных писем // ХЧ. – 1884. – № 7-8.

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНЕ ВИДАННЯ
для студентів III курсу

Спеціальність: 6.030100 – релігієзнавство.

Укладач: к.і.н. Рощина Л.О.

Рецензент: д.і.н., професор Кузьменко М.М.